

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ „ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА”

ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Р.П. Даниляк

Філософія:
курс лекцій (для студентів спеціальності 054 – Соціологія)

Івано-Франківськ
2016

ЗМІСТ

Вступ	3
Тематичний план дисципліни	4
Лекція 1: Філософія як історичний тип світогляду.	5
Лекція 2: Філософське розуміння поняття „буття”.	8
Лекція 3: Філософські проблеми вивчення свідомості.	16
Лекція 4: Проблема пізнання у філософії.	21
Лекція 5: Наука як предмет філософського аналізу.	33
Лекція 6: Поняття методу і методології.	45
Лекція 7: Людина як предмет філософського розгляду.	51
Лекція 8: Цінності як предмет філософського осмислення.	57
Лекція 9: Філософське тлумачення явища культури.	60
Лекція 10: Техніка як предмет філософського пізнання.	63
Лекція 11: Філософські підходи до феноменів суспільства та історичного розвитку.	67

ВСТУП

Предмет „Філософія” читається студентам другого курсу спеціальності 054 – Соціологія. В межах лекційного викладу та семінарської практики з „Філософії” акцент робиться не на історико-філософській складовій напрямів думки, а на поглибленому опрацюванні ключових ідей та понять, аналізі сучасних підходів до найважливіших філософських проблем.

Курс лекцій присвячено актуальному стану розвитку філософських уявлень про буття, свідомість, пізнання та, зокрема, його науковий вид, метод, людину, культуру та цивілізацію, цінності, техніку, суспільство та історичний процес. Зміст семінарських занять цілком корелює з лекційним матеріалом, оскільки їхня мета полягає у поглибленому вивченні матеріалу, що, як передбачається, дозволить студентам виробити власну світоглядну позицію. Завдання, які покликана вирішити пропонована дисципліна, включають не лише засвоєння певних знань з таких галузей філософії, як онтологія, гносеологія, методологія, філософська антропологія, філософія культури, історії та техніки, аксіологія, соціальна філософія, але й набуття студентами вмінь опрацьовувати першоджерела та коментаторську літературу, критично мислити та висловлювати свою точку зору, застосовувати отриману інформацію при аналізі суспільних явищ в межах професійної підготовки фахівця-соціолога.

Пропоновані тексти лекцій включають також списки допоміжної літератури, використовуючи яку, студент зможе ґрунтовніше опанувати відповідний матеріал.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

№	Назва теми	Кількість годин		
		Лекції	Семінари	Самостійна робота
1.	Філософія як історичний тип світогляду	1	1	6
2.	Філософське розуміння поняття „буття”	2	2	4
3.	Філософські проблеми вивчення свідомості	2	2	4
4.	Проблема пізнання у філософії	2	2	4
5.	Наука як предмет філософського аналізу	2	2	4
6.	Поняття методу і методології	1	1	6
7.	Людина як предмет філософського розгляду	1	2	6
8.	Цінності як предмет філософського осмислення	1	1	6
9.	Філософське тлумачення явища культури	1	2	6
10.	Техніка як предмет філософського пізнання	1	1	6
11.	Філософські підходи до феноменів суспільства та історичного розвитку	2	2	4
		16	18	56
Разом:		90		

Лекція 1: Філософія як історичний тип світогляду.

1. Філософія та світогляд.
2. Спільне та відмінне у філософії та науки, філософії та мистецтва, філософії та релігії. Найважливіші риси філософського знання.
3. Функції філософії. Система філософського знання.

Філософія та світогляд.

Поняття „філософія” походить від давньогрецьких слів „філео” – „любити” та „софія” – „мудрість”, тому буквально „філософія” означає „любов до мудрості”.

Однак, етимологія поняття (номінальне визначення) не дає відповіді на питання про сутність філософії, про специфіку діяльності філософа (тобто, реального визначення).

Частіше за все, при визначенні змісту поняття „філософія” відштовхуються від поняття „світогляд”. Наприклад, поширеними визначеннями є наступні: „Філософія – це теоретична форма світогляду”, або „Філософія – це пропозиції з приводу того, який може бути світогляд”. На рівні буденної свідомості поняття „світогляд” і „філософія” часто виступають синонімами, хоча насправді їх слід розрізняти. Таким чином, слід визначити, що таке світогляд та як він співвідноситься з філософією.

Світогляд – це:

- А) узагальнена система поглядів людини та суспільства на світ в цілому та своє власне місце в ньому;
- Б) розуміння та оцінка людиною власного життя та діяльності, а також долі людства взагалі;
- В) сукупність узагальнених філософських, наукових, соціально-політичних, релігійних, естетичних, моральних та інших ціннісних орієнтацій, вірувань, переконань, ідеалів.

„Філософія” не тотожна поняттю „світогляд”, тому що:

- „філософія” є вужчим поняттям, бо становить *теоретичне* ядро світогляду, займається *теоретичним* узагальненням та засвоєнням здобутків світогляду; проте, за глибиною та широтою охоплення світоглядних проблем філософія значно ширша за світогляд;
- світогляд передує філософії в індивідуальному розвитку людської свідомості та у розвитку людства взагалі;
- світогляд не займається осмисленням власної сутності; відповідь на питання про сутність світогляду дає філософія.

Світогляд є надзвичайно складним явищем, а тому, як і будь-яке складне явище, він може бути типологізованим, тобто, поділений на різновиди, типи. Типологізація здійснюється за різними підставами, наприклад:

- за *носієм* світогляд може бути індивідуальним, груповим, суспільним;
- за *рівнем світобачення та усвідомлення* він може бути усвідомленим, неусвідомленим, буденним, філософським тощо;
- за *історичною епохою* світогляд типологізується як архаїчний (первісний), античний, середньовічний, сучасний тощо;
- за *морально-ціннісними орієнтирами* світогляд буває гуманістичний, егоїстичний, альтруїстичний, націоналістичний, ліберальний тощо.

Таким чином, філософія постає в якості теоретичної форми світогляду. Але в цьому відношенні її необхідно відрізнити від інших, близьких до неї форм, – від релігії, мистецтва та науки, з якими філософія має як спільні, так і відмінні риси.

Спільне та відмінне у філософії та науки, філософії та мистецтва, філософії та релігії. Найважливіші риси філософського знання.

Філософія та наука мають такі *спільні* риси: дискурсивний тип мислення (логічний, впорядкований, аргументований, несуперечливий); наявність предмета та об'єкта, понять, законів, гіпотез, які розвиваються, критикуються тощо.

Відмінності між філософією та наукою: в науки чітко окреслений предмет дослідження, у філософії – ні; наука не має самосвідомості, тобто, шукає істинне знання, але не дає відповіді на питання, яке знання слід вважати істинним; наука не володіє таким ступенем узагальнення як філософія.

Філософія та мистецтво мають наступні *спільні* риси: дійсність подається через відношення людини до неї; усепроникність, відсутність заборонених тем; підкреслення важливої ролі людського самовідчуття та інтуїції.

Відмінності між філософією та мистецтвом: філософія акцентує на розумовому осягненні світу, а мистецтво – на емоційному переживанні; вихідним матеріалом філософії є поняття, а мистецтва – художній образ; дійсність, яку зображає мистецтво – умовна (фантастична), філософія претендує на показ реальної дійсності.

Філософія та релігія володіють такими *спільними* рисами: здійснюють життєву орієнтацію та дають відповідь на питання про сенс життя.

Відмінне між філософією та релігією: ядром релігії є авторитет, віра, абсолютність істини, тоді як ядром філософії – розуміння, доведення та контекстуальність істини; філософія є лише інтелектуальною формою світоосмислення, тоді як релігія є соціальним інститутом.

З цих відмінностей можна вивести найважливіші *рис* *філософського мислення*:

1. Воно має гранично широкий рівень узагальнення.
2. Є формою людського самоусвідомлення, мисленням під кутом зору людини.
3. Окреслює дійсність не лише з точки зору наявного, але й з точки зору належного.
4. Є головним чином мисленням про мислення, а не про іншу реальність.
5. Є внутрішньо пов'язаним, логічно послідовним, аргументованим та обґрунтованим.
6. Прагне поставити та розв'язати граничні, абсолютні проблеми людського життя.

Функції філософії. Система філософського знання.

Основні *функції* філософського знання:

1. Світоглядна – знаходження та обґрунтування життєвих орієнтирів, пріоритетів, цінностей.
2. Пізнавальна – знаходження орієнтирів пізнавальної діяльності, критеріїв пізнання.
3. Логічна – формування культури людського мислення.

4. Соціально-адаптивна – орієнтація у різноманітних проявах соціального життя, допомога у виробництві власної соціальної позиції.
5. Виховна – вироблення інтересу до самовиховання, потягу до самовдосконалення.
6. Критична – руйнування стереотипів, забобонів, пошук шляхів вдосконалення світу.

Існує досить велика кількість філософських дисциплін:

Онтологія, натурфілософія орієнтуються на філософське осмислення *світу* загалом, філософське розуміння *природи*.

Соціальна філософія, філософія історії, філософія культури займаються філософським осмисленням *суспільства* та *суспільної історії*.

Філософська антропология – це філософська теорія *людини*.

Логіка, гносеологія, епістемологія, етика, естетика, історія філософії, аксіологія вивчають *свідомість* у її різноманітних проявах (наприклад, логіка – закони та форми мислення, гносеологія – людську здатність до пізнання, аксіологія – це філософська теорія цінностей тощо).

Література до теми:

1. Киричок О.Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381с.
2. Пазенок В.С. Філософія: навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2008. – 280 с.
3. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: Магнолія плюс; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506с.
4. Подольська Є.А. Філософія. Підручник. – К.: Фірма „Інкос”, Центр навчальної літератури, 2006 . – 704 с.
5. Причепій Є.М. Філософія: підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.:Академвидав, 2006 . – 592 с.
6. Філософія: Навч. посіб. / Л. Губерський, І. Надольний, В. Андрущенко та ін.; за ред. І. Надольного. – К.: Вікар, 2008. – 534 с.

Лекція 2: Філософське розуміння поняття „буття”.

1. Провідні онтологічні проблеми. Фундаментальність категорії буття.
2. Категоріальні окреслення „буття” в найважливіших онтологічних позиціях.
3. Характеристики буття в сучасній науковій картині світу. Рівні та форми буття.

Провідні онтологічні проблеми. Фундаментальність категорії буття.

На сучасному етапі розвитку філософії прийнято розрізняти дві філософські дисципліни, що займаються проблемою буття, – метафізику та онтологію. Термін „метафізика” запроваджений Андроніком Родоським у I ст. до н.е. при класифікації творів Аристотеля як позначення групи праць, що присвячені розгляду „перших родів сущого” і розташовувалися Андроніком після творів, що аналізували фізичні проблеми. Тому спочатку термін „метафізика” був тільки формальним та означав буквально „те, що знаходиться після фізики”, а змістовного значення набув значно пізніше (у 5 ст. його почав вживати Сімпліцій). Термін „онтологія” запроваджений німецьким філософом Р.Гокленіусом (Р.Гоклініусом) у 1613 році, та означає буквально „вчення про суще”. Впродовж тривалого часу терміни функціонували паралельно та часто виступали синонімами, *спільним* для яких є розгляд *буття як того, що існує саме по собі, незалежно від людини*. У XX ст. між ними означилося чітке розмежування на кількох підставах, а саме:

За обсягом поняття:

- онтологія є вужчим поняттям, оскільки виступає загальним вченням про суще, яке може бути доступним органам чуття;
- метафізика є поняттям ширшим, оскільки традиційно до питань, якими вона цікавилася, крім онтологічного, включали також питання душі (психологія), Бога (теологія) та світу взагалі (космологія), або, конкретніше кажучи, – надчуттєвого.

За предметом:

- онтологія вивчає прояви буття, намагаючись відповісти на питання: „Як буття виявляє себе для людини?”;
- метафізика займається першими підставами буття, намагаючись дати відповідь на питання: „Що лежить в основі всього того, що ми звикли іменувати сущим?”.

За характером предмета:

- онтологія вивчає те, що пізнане, або може бути пізнане;
- метафізика має за предмет те, що принципово непізнане.

Хоча в сучасній літературі частіше використовується термін „онтологія”, це не означає, що метафізичним питанням сутності буття філософи не цікавляться. Ймовірно, що така ситуація може бути пояснена тяжінням багатьох напрямків філософії XX-XXI ст. до більш науково обґрунтованої аргументації власної позиції, що означає широке використання здобутків природничих і технічних наук, які, як відомо, займаються лише

певним сегментом буття (наприклад, фізика – фізичною реальністю, хімія – хімічною тощо), тобто, проявами буття, а не його сутністю.

З факту розмежування між онтологією та метафізикою можна зробити висновок про багатоаспектність проблеми буття. В сучасній філософії прийнято виділяти такі найважливіші онтологічні проблеми:

- що таке буття? чим воно є саме по собі?
- як буття виявляється для людини? в чому полягають людські виміри буття?
- яка структура буття? які його рівні, форми, прояви? який зв'язок між структурними елементами буття?
- як співвідносяться категорії „буття” та „небуття” тощо?

Різноманітність онтологічних питань свідчить, в першу чергу, про глибину та всеохопність самої категорії „буття”, які, в свою чергу, слугують підставою для того, щоб проблема буття в історії філософії визнавалася найбільш фундаментальною з-поміж решти філософських проблем. Фундаментальність категорії буття поширюється також на сферу людської повсякденності в усіх її виявах, сферу людської мови, соціальності тощо. Звернімо увагу на таке: перед тим, як приступити до будь-якої діяльності, людська свідомість повинна засвідчити онтологічний (або ж буттєвий) статус кожного предмета, що включений до діяльності. Тобто, за словами українського дослідника В.Петрушенка, першим за сенсом актом свідомого мислення може бути лише акт „першого” позначення, тобто, „відмежування буття від небуття”. Інакше кажучи, лише зафіксувавши, що певна річ є (існує), ми можемо далі здійснювати з нею різноманітні операції. Звісно, що така фіксація часто є непомітною для нас самих, але зрозуміло, що свідомість не може оперувати предметом, якого хоча б для неї немає. Ще виразніше властивість „бути” знаходить прояв у людській мові. Недарма німецький філософ М.Гайдегер твердив, що „мова – це дім буття”. Мова слугує чи не найважливішою формою, через яку фіксується буття того чи іншого предмета. Особливо виразно це знаходить прояв у західноєвропейських мовах (англійській, французькій, німецькій), де пропуск категорії буття у вигляді дієслова „є” вважається порушенням граматичних норм (не можна сказати просто „Це – стіл”, необхідно говорити „Це є стіл”).

Аналіз історико-філософських підходів до категорії буття свідчить, що фундаментальність проблеми буття виявляється в різних аспектах:

- передовсім, проблема буття – це проблема сутності всього, що існує;
- категорія буття слугує підставою єдності світу: попри різноманітність явищ, всі вони мають спільну рису – вони є, тобто, володіють онтологічним статусом;
- для людського світогляду (та свідомості) категорія буття виступає граничним орієнтиром: будь-яка свідомо діяльність починається з констатації існування предмету діяльності та завершується констатацією існування іншого (бажаного) стану або неіснування небажаного;
- категорія буття виступає універсальною цінністю та мірилом людської діяльності – особливо у такій своїй формі як „життя”: воно є беззаперечною цінністю, а тому немає нічого трагічнішого в людському житті, ніж його припинення;
- нарешті, буття виступає мірою моральної відповідальності людини: людина може нести відповідальність лише за те, що вона зробила, тобто, за той стан речей, якому вона надала онтологічного статусу.

Багатоаспектність та фундаментальність категорії буття стала причиною появи впродовж історії філософської думки різноманітних підходів до буття, а також спроб його категоріального окреслення.

Категоріальні окреслення „буття” в найважливіших онтологічних позиціях.

Сутність будь-якого поняття розкривається через його визначення. Однак, при спробі дати визначення „буття” виявляються деякі суттєві труднощі. Найголовніші з них такі:

1. До поняття „буття” не може бути застосоване так зване „номінальне” визначення, тобто, через найменування, оскільки все, що ми можемо сказати у цьому випадку, не виходить за межі мовної граматики: „буття – це віддієслівний іменник від „бути”.
2. До поняття „буття” не може бути застосоване так зване „остенсивне” визначення, тобто, через вказівку, демонстрацію буття. Це пов’язано, по-перше, із абстрактністю поняття: можна продемонструвати предмет, який „є”, але неможливо вказати на саме „є”. По-друге, остенсивне визначення неминуче вступає у суперечність із всеохопністю поняття буття. Тобто, демонстрація будь-якого предмета, який володіє буттям, не може вичерпати собою всю різноманітність проявів буття. Саме завдяки своїй всеохопності та багатоаспектності категорія буття не може бути однозначно визначеною, оскільки будь-яке визначення – це відмежування того, що визначається, від усього решта, тобто, обмеження. А якщо буття є всеохопним, то воно не може бути від чогось відмежованим.
3. До поняття „буття” не може бути застосоване описове визначення як перелік суттєвих характеристик. Це є неможливим у силу двох причин. По-перше, оскільки все, що нас оточує, є, часу нашого життя надто мало, щоб перелічити все, що є. По-друге, сам такий перелік є логічно неможливим, оскільки пов’язаний із наступним парадоксом: все, що є, складає собою множину, яка може бути названа „буття як все, що є”, але, оскільки така множина сама по собі теж є, то повинна бути додана до самої себе.
4. До поняття „буття” не може бути застосоване визначення через рід та вид, оскільки поняття буття саме по собі є надродовим поняттям.
5. До поняття „буття” не може бути застосоване визначення через протилежне поняття, через категорію небуття: буття – це те, що є, а не не є. Річ у тім, що таке визначення має ряд недоліків. Передовсім, намагаючись визначити саме небуття, ми потрапляємо в замкнене коло: небуття – це те, що не є. Але, з іншого, боку, як було зауважено ще Парменідом, „небуття” існує хоча б у вигляді нашого уявлення про нього. Ще важливішим недоліком визначення буття через небуття є те, що в дійсності ми ніколи не зіштовхуємося з проявами абсолютного небуття. Невбуття певних речей, явищ тощо людина воліє розглядати як інший стан буття (наприклад, речі немає „тут”, але вона є „там”; людина як тіло не є, але є як вічна душа тощо). Тому категорія небуття завжди виступає як відносна. Нарешті, великі труднощі викликає логічне питання про співвідношення буття та небуття, що набуло статусу окремої онтологічної проблеми, яка, у свою

чергу, детермінує інші складні філософські питання (наприклад, статусу минулого та майбутнього по відношенню до теперішнього, проблема життя та смерті, виникнення, розвитку та зникнення, пізнаваного та непізнаваного того).

З огляду на сказане, обмежимося максимально широким визначенням поняття „буття”, зміст якого уточнимо через аналіз пов’язаних із ним понять.

Отже, „буття” в найширшому сенсі означає *все те, що є*. Синонімами „буття” традиційно називають „існування”, „наявність”, „даність”.

Осмилення поняття „буття” впродовж історії філософії було спрямоване на вирішення двох завдань:

а) дати відповідь на питання про те, чи є світ цілісним та єдиним, тобто, чи має він деяку сталу основу;

б) уточнити його через поняття „частина-ціле”, „матерія-ідея”, „рух”, „розвиток”, „простір-час” та інші.

Перше завдання одержало назву „проблема субстанції” або „проблема сутності”.

Субстанція – (з лат. „підстава”) – єдина першооснова всіх речей.

Категорія субстанції розуміється у трьох категоріальних сенсах:

а) субстанція ототожнюється з субстратом, тобто, речовим початком, з якого складаються всі речі та який є об’єктом впливу (наприклад, вода Фалеса, перша матерія Аристотеля тощо);

б) субстанція як діяльний духовний першопочаток та причина самої себе, суб’єкт впливу (наприклад, дух, душа, Я тощо);

в) субстанція як породжувальна незмінна основа всіх конкретних модусів буття, яка є водночас і причиною самої себе, і причиною всіх речей, і суб’єкт, і об’єкт (наприклад, матерія Б.Спінози).

Дослідники виділяють, передусім, якісні та кількісні інтерпретації субстанції. Якісними тлумаченнями є, насамперед, матеріалізм та ідеалізм, кількісними – монізм та плюралізм. В дуалізмі осмилення субстанції має і якісний, і кількісний аспекти.

Підставою якісних тлумачень є матеріальність або ідеальність субстанції. Матеріалізм наполягає на тому, що в основі світу лежить матерія, ідеалізм – ідея (або дух).

Особливостями матеріалістичної онтології є:

а) „буття”, фактично, зводиться до „матерії”;

б) присутнє тяжіння до конкретно-наукових (природничонаукових) рис дослідження;

в) наявність кількох етапів розвитку уявлень про матерію:

- метафізичного матеріалізму (матерія – це речовина або сукупність речовин – мілетці, атомісти, І.Ньютон);

- діалектичного матеріалізму (матерія – це деяка абстракція, яка не зводиться до фізичної речовини, але є тим, що впливає на органи чуття і засвідчує об'єктивну – незалежну від свідомості - реальність);

г) перевагою матеріалізму є те, що він придатний для пояснення явищ природи та, частково, суспільства й тілесної організації людини, а недоліком – нездатність адекватно пояснювати явища духовного плану, соціального життя, людської свідомості.

Особливостями ідеалістичної онтології є:

а) наполягає на визнанні об'єктивно суцільної ідеї, світового розуму, Бога тощо;

б) все багатство буття трактується як своєрідне послідовне розгортання абсолютного духовного початку;

в) наявність кількох варіантів ідеалістичної онтології:

- теологічний варіант: Бог як причина фізичного світу (наприклад, Августин);

- об'єктивно-ідеалістичний (раціонально-ідеалістичний) варіант: буття як розгортання абсолютного (наприклад, Г.Гегель);

- суб'єктивно-ідеалістичний варіант: буття як те, що співпадає зі сприйманим (наприклад, Дж.Берклі);

г) перевагою ідеалізму є, по-перше, придатність для аналізу явищ духовного плану та, по-друге, легкість у переході від вихідної повноти та єдності субстанції до створеної (породженої) множинності буття (до форм вияву субстанції). Недоліком ідеалізму є те, що часто його тези суперечать матеріальній дійсності.

Підставою кількісних тлумачень субстанції є одиничність або множинність субстанції, тобто, можливість або неможливість звести всі прояви буття до деякої єдиної основи. Важливо, що монізм та плюралізм можуть бути як ідеалістично, так і матеріалістично зорієнтовані.

Монізм наполягає на тому, що існує єдина субстанція, тобто, всі буттєві явища мають єдину основу. З моністичною позицією пов'язані наступна проблема: неможливість прямого переходу від вихідної абстрактної єдності до своєрідності окремої речі та окремої людської особи (імперсональність монізму).

Плюралізм наполягає на тому, що субстанцій безліч. Проблемою послідовного плюралізму є неможливість пояснити походження множини діяльних індивідуальних субстанцій, а також факт їхньої очевидної духовної та тілесної єдності.

Дуалізм намагався компенсувати недоліки, з одного боку, монізму та плюралізму, а з іншого, – матеріалізму та ідеалізму. Суть дуалізму полягає в твердженні про існування двох субстанцій (матеріальної та духовної), які взаємодіють, але не зводяться одна до іншої. Головна проблема дуалізму пов'язана з поясненням взаємодії та взаємопроникнення субстанцій (особливо, на рівні людини).

Ще одна інтерпретація субстанції стосується самого її характеру. Ще в період ранньої античності сформувалися дві ключові позиції, які пізніше одержали назву діалектичної та метафізичної (діалектики та метафізики).

Метафізика наполягає на тому, що субстанція в основі своїй є статичною, незмінною, цілісною та єдиною, тоді як діалектика – що в основі своїй субстанція динамічна, мінлива, розділена та множинна.

Іншими важливими категоріями, через які уточнюється поняття „буття”, є:

- частина-ціле (які осмислюються в межах крайніх позицій – меризму та холізму);

- причина-наслідок (які осмислюються через протиставлення детермінізму й індетермінізму);
- простір та час (які осмислюються в межах субстанційної та реляційної концепцій простору та часу);
- річ, властивість та відношення тощо.

Характеристики буття в сучасній науковій картині світу. Рівні та форми буття.

Спроби філософії визначити структуру буття, основні його форми, використовуючи здобутки наукового пізнання, є достатньо давніми. Ще давньогрецький філософ Аристотель, залучаючи до розгляду здобутки різних галузей знання, доводив, всупереч Платону, що справжнім буттям володіють не ідеї, а речі. Тому він закликав до дослідження внутрішньої будови речей, заклавши, таким чином, основи природознавчої науки. А все ще важливе для сучасної науки розрізнення матеріального та духовного буття, як можна було побачити, бере свій початок з епохи Відродження.

Як зазначає сучасний російський філософ В.Лекторський, сучасну наукову картину світу (як узагальнене наукове бачення світу наукою) слід розглядати як здобуток багатовікової взаємодії власне науки, філософської метафізики та релігії. Тому й сучасне наукове уявлення про буття постало як ціла система компромісів та домовленостей між цими видами пізнавальної діяльності. Це означає, що деякі твердження науки на сучасному етапі її розвитку не можуть бути перевірені експериментально, а тому наукові уявлення про буття перебувають у розвитку та можуть змінитися вже найближчим часом за умови появи нових наукових даних. Це потрібно мати на увазі при розгляді рис наукового бачення буття, які пропонуються сучасними філософами.

Український філософ В.Петрушенко вважає, що найважливіші характеристики буття в сучасній науковій картині світу такі:

- буття розглядається як динамічне, а не статичне (тобто, буття перебуває в постійному розвитку, а моменти сталості, які фіксуються людським сприйняттям, є насправді моментами розвитку; деякі філософи у зв'язку з цим ведуть мову про те, що стан спокою є відносним, бо будь-яке суще, що перебуває у спокої, в іншому відношенні рухається: наприклад, камінь, що нерухомо лежить на березі ріки, водночас рухається разом із планетою Земля довкола Сонця, а також змінюється під впливом теплових, вітрових тощо факторів впродовж тривалого часу);

- буття розглядається як системно-ієрархічне (тобто, буття постає як складне утворення, елементи якого впорядковані певним чином (ієрархія) і перебувають у такій взаємодії, при якій зміни в одних елементах спричиняють певні зміни в інших (система): прикладом такої взаємодії можуть бути так звані „ланцюги живлення” у природі, в яких зміна однієї з ланок з необхідністю спричиняє зміну всіх решта елементів);

- буття постає як еволюційно-демонстративне (це означає, що буття не просто перебуває в розвитку, але й те, що форми суцього, які є пізнішими в часі, є водночас більш демонстративними, ніж раніші за часом форми; це також означає зростання інтенсивності розвитку пізніших форм в порівнянні з ранішими: наприклад, можна припустити, що людина як вища, в порівнянні з твариною, форма еволюції живого, свідомо фіксує значно більше проявів буття та глибше проникає в його сутність, ніж представники тваринного світу, виявляючи, таким чином, все більше потенційних буттєвих форм);

- буття бачиться як багаторівневе.

Щодо багаторівневості буття слід сказати докладніше. Вже в дуалістичному розрізненні матеріального та духовного буття можна побачити, що воно не є одноманітним. Найважливішим у такому розрізненні є те, що матеріальні процеси протікають за цілком відмінними законами, ніж процеси духовного буття. Найкраще пояснити це на прикладі. Для того, щоб деяке матеріальне тіло пододало певну відстань, необхідно надати цьому тілові імпульсу, врахувати природу середовища, в якому воно рухається, закони взаємозалежності відстані, швидкості та часу тощо; натомість подумки – в межах нашого духовного світу – ми можемо в одну мить перенести деяке тіло на яку завгодно велику відстань, не беручи до уваги жодних фізично-матеріальних умов такого переміщення.

В сучасній науці прийнято розрізняти принаймні три буттєві рівні:

- рівень мікропроцесів (мікросвіт), які можливо спостерігати лише за допомогою спеціального обладнання;
- рівень макропроцесів (макросвіт), серед яких безпосередньо розгортається людське буття;
- рівень мегапроцесів (мегасвіт), тобто, рівень зоряних та галактичних процесів.

Звісно, що між ними існують численні та необхідні взаємодії та залежності, але буття виявляє себе на кожному з рівнів принципово по-різному як у кількісному, так і в якісному відношенні. Наприклад, „життя” деяких елементарних частинок вимірюється мільйонними частками секунди і в порівнянні із середньою тривалістю людського життя (скажімо, 70 років) є „миттю”, хоча, у свою чергу, навіть найтриваліше людське життя – це мить в порівнянні з мегапроцесами, які вимірюються мільйонами та мільярдами років.

Сучасна наука та філософія також ведуть мову про різноманітність форм буття. Зокрема, В.Петрушенко пропонує розрізняти такі форми, як:

- неорганічні процеси (нежива природа), куди входять механічні, фізичні, хімічні тощо взаємодії;
- органічні процеси (жива природа), куди входить життєдіяльність різноманітних організмів;
- світ людського буття, в яким вміщується все, що прямо пов'язано з людською суспільністю та духовністю.

Деяко подібну класифікацію пропонують автори навчального посібника за редакцією І.Надольного, пропонуючи розрізняти такі форми буття:

- буття речей (тіл) та процесів, як природних, так і створених людиною;
- буття людини;
- буття духовного (ідеального);
- буття соціального.

Можна зустріти ще й інші класифікації, але при їхньому розгляді слід мати на увазі, що не зважаючи на різноманітність форм буття, неможливість звести одну форму до іншої (як це має місце в деяких філософських вченнях), між ними існують тісні взаємозв'язки. А деякі речовини, явища, процеси, в залежності від обставин, можуть виявлятися по-різному: наприклад, віруси лише за певних обставин набувають характеристик живих організмів, тоді як поза цими обставинами цілком вписуються до сфери неорганічних процесів.

Тому підсумком аналізу категорії буття може бути те, що не зважаючи на різноманітність своїх проявів, рівнів, форм, буття володіє фундаментальною єдністю, виявляючись як та межа, яку тільки може помислити людська свідомість. Все, що є, дійсно є, і нічого поза буттям немає.

Література до теми:

1. Бучило Н.Ф. Философия. Учебное пособие / Н.Ф.Бучило, А.Н.Чумаков. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 447 с.
2. Гусев В.І. Вступ до метафізики: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2004. – 488с.
3. Иванов А.В., Миронов В.В. Университетские лекции по метафизике. – М.: „Современные тетради”, 2004. – 647 с.
4. Кальной И.И. Философия. Учебное пособие. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2002. – 448 с.
5. Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Философия. – СПб.: Изд-во ДНК, 2001. – 536 с.
6. Миронов В.В., Иванов А.В. Онтология и теория познания: Учебник. – М.: Гардарики, 2005. – 447 с.
7. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2010.
8. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: Магнолія плюс; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506с.
9. Философия: учебник / под ред. А.Ф.Зотова, В.В.Миронова, А.В.Разина. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2009. – 688 с.
10. Філософія: Навч. посіб. / Л. Губерський, І. Надольний, В. Андрущенко та ін.; за ред. І. Надольного. – К.: Вікар, 2008. – 534 с.

Лекція 3: Філософські проблеми вивчення свідомості.

1. Головні ознаки (прояви) свідомості.
2. Теорії походження свідомості.
3. Структура свідомості.

Головні ознаки (прояви) свідомості.

Подібно до проблеми буття, проблема свідомості є однією з найдавніших філософських проблем. Історія філософії запропонувала дуже багато підходів до цієї проблеми, а також визначень свідомості, але жодне із них не може вважатися остаточним та беззаперечним. Попри інтуїтивну безсумнівність існування свідомості, спроби її раціонального осмислення наштовхуються на цілий ряд перешкод. Найважливішими з них є:

1. В арсеналі свідомості є більш чи менш адекватні логічні засоби для раціонального визначення будь-якої предметності, окрім предметності самої свідомості. Як зазначають Андрій Іванов та Володимир Міронов, в цьому виражається *парадоксальність логічних засобів осмислення свідомості*.

Річ у тім, що явище свідомості, як і явище буття, є *всеохопним*. Згадаймо про те, що сучасна філософія закликає нас розглядати лише **те** буття, яке ввійшло до змісту нашої свідомості. Інакше кажучи, нам слід мати на увазі, що все, що нас оточує, все, що ми сприймаємо, є, передовсім, світом нашої свідомості. Тобто, ми **не** володіємо здатністю полишити нашу свідомість і подивитися на світ сам по собі, ніби збоку. Тому світ буття для нас, фактично, дорівнює світу нашої свідомості, та володіє тією ж характеристикою всеохопності, що й категорія буття. Звідси й випливає те, що будь-яке визначення свідомості (тобто, відділення від усього решта суцього) є обмеженням її змісту.

2. Проблеми з визначенням свідомості пов'язані ще й із неможливістю (принаймні, на сучасному етапі розвитку наукових знань) якось *зафіксувати* свідомі прояви, унаочнити їх. Спроби науки зробити це (наприклад, описати людську думку як сукупність фізико-хімічних реакцій або електророзрядів у мозку) не увінчалися успіхом, бо, даючи можливу відповідь на питання про *форму* думки, не можуть пояснити зв'язку між такими реакціями та змістом думки. До цього також слід додати побічну проблему, яка виникає на шляху наукового вивчення свідомості – це проблема віднаходження *об'єктивних методів дослідження свідомості* (адже внутрішній світ самого дослідника свідомості неможливо елімінувати зі змісту самого дослідження), а також *адекватності мовних виразів*, які фіксують стани свідомості.

3. Труднощі з визначенням свідомості через *перелік її функцій*.

Так історично склалися обставини, що в *українській філософській думці*, яка значною мірою досі залежить від марксистської концепції свідомості, остання визначалась як *суб'єктивне відображення об'єктивного світу*. Але слід відзначити, що відображення об'єктивного (тобто, того, що знаходиться поза межами самої свідомості) є лише однією з багатьох її функцій. Більше того, якщо ми визначатимемо свідомість **тільки** як відображення, то не зможемо пояснити багату і неповторну природу людської фантазії та творчості як здатності до творення того, чого у світі ніколи не було та навіть не може бути. Тому для розуміння сутності свідомості слід брати до уваги, що вона включає:

- з одного боку, *суб'єктивне переживання* подій зовнішнього (об'єктивного) світу і життя самого індивіда, тобто, якоюсь мірою свідомість їх *відображає*;
- з іншого боку, *самодіяльне вписування* окремих вражень, подій, явищ у поле власного інтелектуального конструювання, тобто, значною мірою свідомість *творить, конструює* світ.

Можна також зробити спробу визначити свідомість через опис її ознак (проявів), тобто, дати відповідь на питання: „Які ознаки вказують нам, що істота, яку ми зустріли, володіє свідомістю?”. Такими **ознаками** свідомості є:

- *особливий, небіологічний тип людської поведінки* (людина, хоча й народжується з набором інстинктів, які єднають її з тваринним світом, здатна завдяки свідомості діяти всупереч інстинктам); також ця риса може проявлятися як розгортання надлишкової (відносно задоволення біологічних потреб живлення, відтворення, захисту) діяльності – наприклад, танець може розглядатися і як елемент залицяння (дії інстинкту самовідтворення), і як елемент розваги, порятунку від одноманітності щоденного життя;
- здійснення діяльності на основі *соціокультурних процесів* із використанням *штучних знарядь* за їхнім *призначенням* (як наслідок, можна вести мову про те, що навіть природні межі людської чуттєвості значно розширюються в порівнянні з тими біологічними видами, які від природи наділені інакшим набором чи більш розвинутими відчуттями);
- *оперування не наданим явно предметним змістом свідомості* (наприклад, як здатність побачити текст за чорними позначками на білому листі паперу; кіпу як зразок письма, який для незаангажованої свідомості постає просто в якості прикраси);
- *творчість* як продукування того, що не існує;
- *цілеспрямованість діяльності*, в якій мета виступає ідеалізацією, що актуально (тут і тепер) не існує, тобто, така діяльність, яка витікає не із усвідомлення наявної потреби, а з усвідомлення перспективи як реалізації того, що в наявності немає – наприклад, вживання їжі або читання книги є задоволенням потреби, а здобування освіти або висаджування саду – цілеспрямованою діяльністю;
- *мова та мовлення* як засіб виявлення свідомості (причому людська мова виконує не тільки інформаційну функцію, як „мова” тварин, але й функції впливу на співбесідника, залучення до спільної діяльності тощо; також важливо, що лише людська мова характеризується граматиною та синтаксисом, оперуванням сенсами та символами, складністю та різноманітністю);
- *самосвідомість* як здатність самофіксації (найбільш повне виявлення вона знаходить в індивідуальній та колективній (історіографія) пам'яті);
- *можливість свідомості функціонувати на суспільному рівні*, тобто, окремо від конкретного індивідуального носія свідомості та суб'єкта персонального досвіду.

Теорії походження свідомості.

Для прояснення сутності свідомості можна також звернутися до теорій її походження, які намагаються доступними їм засобами дати відповідь на питання:

„Звідки бере свій початок свідомість?”. Найвідомішими **теоріями походження свідомості** є:

- 1) *релігійна*, яка твердить, що свідомість була безпосередньо передана людині Творцем (наприклад, так, як це описано в книзі Буття Старого Заповіту).

Перевагами такої теорії є: інтуїтивна зрозумілість та поширеність (вона є чи не найпоширенішою у різних своїх версіях); наголос на зв'язку людського і трансцендентного.

Недоліками такого тлумачення є: недоведеність (що пов'язана з недискурсивністю релігійної свідомості); вона не є теорією *походження* в суворому сенсі слова, оскільки лише вказує на факт передавання свідомості від божества людині.

- 2) *дуалістична*, яка твердить, що свідомість є виявом одного з двох (матерії та духу) світових начал.

Переваги цієї точки зору: духовні процеси дійсно принципово відрізняються від матеріальних; також вона вказує на місце свідомості в структурі буття (свідомість – духовне, а не матеріальне утворення).

Недолік: вона не є теорією *походження* в суворому сенсі слова, оскільки питання про походження самої духовної субстанції, виявом якої постає свідомість, не ставиться.

- 3) *субстанційна*, яка веде мову про самопородження свідомості на основі певних чинників (наприклад, людська свідомість постала як наслідок інопланетних впливів).

Перевага цієї теорії полягає в акцентуванні моментів *субстанційності* свідомості (що виявляються, наприклад, у тому, що кожна здорова істота виду *homo sapiens* народжується потенційно здатною до поступової актуалізації свідомості в онтогенезі).

Недоліком теорії є те, що вона теж не може вважатися теорією *походження* в суворому сенсі слова, оскільки лише фіксує те, що за певних обставин „свідомість взагалі” набуває статусу *людської* свідомості.

- 4) *еволюційна*, яка вважає свідомість наслідком закономірного поступового розвитку живої природи від найпростіших організмів до людини як соціальної істоти.

Перевага теорії: вона вписує людину у світ живої природи взагалі; така точка зору акцентує на динамічності свідомості, її поступовому розвитку.

До *недоліків* еволюційного тлумачення зараховують: недоведеність *загальної* еволюційної гіпотези, частиною якої є еволюційна теорія походження свідомості; відсутність прямого зв'язку між змінами у живій (органічній) речовині та появою свідомості як психо-соціального утворення.

- 5) *трудова* (вона близька до еволюційної), яка вважає найважливішим чинником постання свідомості розвиток суспільної праці, стверджуючи, що праця створила людину як свідому істоту.

Перевагою такої теорії є те, що праця дійсно впливає на „увімкнення” механізму усвідомлення у дитячому віці та на функціонування його упродовж усього життя.

Недоліки: праця не може вважатися єдиним чинником появи свідомості (наприклад, радянський дослідник Василь Тугарінов ще 1971 р. зауважив, що деякі нові відкриття (зокрема, дослідження поведінки дельфінів), можуть привести до висновку, що свідомість може розвиватися на базі інших факторів, ніж праця, або, принаймні, що розвиток розумової діяльності людини стане розглядатися лише як

окремий випадок генетично різних шляхів розвитку психіки); їй суперечать деякі логічні аргументи (наприклад, акт праці вимагає усвідомлення мети, тобто, виявляється, що свідомість функціонує ще до акту праці, який називається головним чинником появи свідомості) та фактичні дані (зокрема, одомашнені кілька тисяч років тому людиною тварини, які „працюють” на неї, не еволюціонують до усвідомленої діяльності; вік викопних знарядь праці (2,5 – 3 млн. років) значено перевищує вік сучасного антропологічного типу людини, який наділений свідомістю (від 40 до 100 тис. років)).

б) *теорія єдиного інформаційного поля*, яка вважає свідомість одним із проявів інформаційних процесів, що пронизують Всесвіт.

Перевагою цієї теорії називають її новизну та наявність зв’язку з даними сучасних наукових досліджень.

Недолік: процеси усвідомлення не можна зводити до процесів обміну (прийому та передачі) інформацією – це є лише однією із *багатьох* її функцій.

До характеристики цих теорій слід додати, що *жодна* з них не може претендувати на остаточну істинність. Але в кожній з них міститься якась частка ймовірно правильної відповіді на питання про походження свідомості. Тобто, свідомість, очевидно, містить в собі елементи як *субстанційності* (тобто, самопородження, самовиникнення), так і *впливу* з боку різноманітних космічних, еволюційних, соціально-культурних тощо чинників.

Структура свідомості.

Свідомість має складну структуру, яка потребує прояснення. Сама вона входить до складу ширшого утворення – психіки. У свою чергу, в психіці можна виділити дві великі області: свідоме та несвідоме (в останню включають усе, що виходить поза межі свідомості: підсвідомість, несвідоме, позасвідоме, надсвідоме). Вони перебувають у постійній взаємодії та часто важко піддаються розрізненню, але таке розрізнення повинно бути здійснене для розуміння сутності свідомості. Психікою володіють не лише люди, але й значна частина представників тваринного світу, тоді як свідомість властива тільки людині. Тваринна поведінка зумовлена інстинктами, умовними та безумовними рефlekсами тощо, тобто, тим, що прийнято відносити до області несвідомого. Але навіть несвідоме в людській психіці значно забарвлене елементами свідомого, тому, окрім згаданих елементів несвідомого, людська поведінка також зумовлюється сновидіннями, неусвідомленими страхами та бажаннями, смаками, стереотипами тощо. І все ж в загальних рисах людська поведінка є свідомою.

У структурі свідомості виділяють, передовсім, три рівні функціонування свідомості. Вона виявляється на індивідуальному (носієм її є кожна людина), груповому (можна вести мову, наприклад, про студентську свідомість, свідомість українців тощо) та суспільному рівнях (формами суспільної свідомості є право, мораль, релігія, наука, мистецтво, історія тощо, які властиві не просто групам людей, а всьому людству впродовж усієї історії його розвитку).

У структурі індивідуальної свідомості виділяють такі складові: почуття та емоції, через які вони виражаються; знання, переконання, уявлення тощо; воля; мислення (інтелект); пам’ять і самосвідомість. Але ці складові властиві також решті рівнів свідомості (наприклад, історія як групова чи суспільна пам’ять).

Структура свідомості може бути також розглянута як сукупність певних великих сфер (пластів) свідомості, кожна з яких відповідає за певні прояви життя свідомої істоти.

Відповідно до цього виділяють такі сфери:

1. сфера тілесно-перцептивних компонентів (сфера усвідомлення перцептивної інформації), до якої належить знання про стани тіла, чуттєві властивості речей і середовища тощо;
2. сфера логіко-понятійних компонентів (сфера мислення), до якої належить узагальнене і систематизоване знання про внутрішні якості та зв'язки реальності;
3. сфера емоційно-афективних компонентів, до якої належать емоції, афективні стани, почуття, настрої тощо;
4. сфера ціннісних компонентів, до якої належать стимули, ідеали, інтереси тощо.

Звісно, що між сферами існують складні та багатоманітні зв'язки, які й в сукупності складають те, що може бути названим „свідомим життям”.

Література до теми:

1. Гусев В.І. Вступ до метафізики: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2004. – 488с.
2. Данильян О.Г. Основи філософії: Навч. посібник / О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
3. Данильян О.Г. Філософія: Учебник / О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. – М: Изд-во Эксмо, 2005. – 512 с.
4. Иванов А.В., Миронов В.В. Университетские лекции по метафизике. – М.: „Современные тетради”, 2004. – 647 с.
5. Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Философия. – СПб.: Изд-во ДНК, 2001. – 536 с.
6. Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
7. Миронов В.В., Иванов А.В. Онтология и теория познания: Учебник. – М.: Гардарики, 2005. – 447 с.
8. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2010.
9. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: Магнолія плюс; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506с.
10. Философия: учебник / под ред. А.Ф.Зотова, В.В.Миронова, А.В.Разина. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2009. – 688 с.
11. Філософія: Навч. посіб. / Л. Губерський, І. Надольний, В. Андрущенко та ін.; за ред. І. Надольного. – К.: Вікар, 2008. – 534 с.

Лекція 4: Проблема пізнання у філософії.

1. Базові поняття гносеології: суб'єкт, об'єкт, пізнання.
2. Види пізнання.
3. Рівні та форми пізнання.
4. Істина як цінність пізнавальної діяльності. Теорії істини. Фактори соціальної детермінації істини.

Базові поняття гносеології: суб'єкт, об'єкт, пізнання.

Термін „гносеологія” був запроваджений шотландським філософом Дж.Фер'є 1854 р. Він походить від давньогрецьких слів „gnosis” – „знання”, „пізнання” та „logos” – „наука”, „вчення”. Проте, в сучасних дослідженнях дуже часто на позначення дисципліни, яка займається вивченням пізнання та знання, використовують термін „епістемологія”, запроваджений, імовірно за все, німецьким біологом та філософом Е.Геккелем у 1870-их рр., що походить від давньогрецького „episteme” – „знання”. Проте, питання про їхню тотожність чи нетотожність є дискусійним.

Найпоширенішими є наступні позиції щодо співвідношення „гносеології” та „епістемології”:

1) деякі автори вважають, що терміни „гносеологія”, „епістемологія” і „теорія пізнання” є тотожними (наприклад, російський дослідник В.Лекторський);

2) якщо „гносеологія” визначається як вчення про *всезагальні* механізми та закономірності пізнавальної діяльності людини, про „знання *взагалі*”, незалежно від його конкретних форм та видів, то „епістемологію” визначають як філософську концепцію, предметом якої є *наукове* пізнання в його специфічних характеристиках (зокрема, у працях англomовних авторів вживається практично тільки останній термін, оскільки більшість дослідників займаються аналізом власне *наукового* знання);

3) деякі автори (наприклад, британський дослідник П.Уінч, російський мислитель Г.Щедровицький, український філософ В.Петрушенко) схильні визначати „епістемологію” як теорію *знання*, а не пізнання. Таким чином підкреслюється, що результатом пізнання не обов'язково є знання (як передбачає гносеологія), а може бути і хибний висновок, риторичне питання, нова проблема тощо. Тому „епістемологію” в такому сенсі можна визначити як філософську дисципліну, що цікавиться питанням *відношення* знання до дійсності та умовами істинності.

На даному етапі розгляду предмету різниця між „гносеологією” та „епістемологією” є непринциповою, тому переважно вживатиметься термін „гносеологія”.

Гносеологія як філософська теорія пізнання намагається дати відповіді на наступні питання:

1. Чому взагалі потрібне пізнання та як воно можливе? Яка його природа, умови та основи?
2. Яке кінцеве джерело знання? Звідки пізнання бере свій вихідний матеріал? Що таке об'єкт пізнання та який він?
3. Що таке суб'єкт пізнання та яка його роль у взаємодії з об'єктом?
4. Який зміст, форми, закономірності, особливості розвитку, суперечності процесу пізнання?

5. Що таке істина? Як співвідносяться істина та хибність? Які існують способи досягнення істини та які її критерії?

Базовими категоріями гносеології прийнято вважати „суб’єкт”, „об’єкт”, „пізнання”.

Сучасна гносеологія виділяє в понятті „пізнання” три найважливіші аспекти:

1. Інформаційний, який передбачає, що пізнання є процесом здобування знання, створення образів, моделей та теорій дійсності,

2. Вольовий (активістський), згідно з яким пізнання визначається як прагнення оволодіти дійсністю та проникнути в її таємниці.

3. Смысловий, який означає, що пізнання є бажанням людини досягти найважливішого для неї стану досконалості в певній галузі.

Потрібно мати на увазі, що пізнання є складним та суперечливим процесом. Складність його в тому, що воно багатостадійне, багатоаспектне, обмежене певними умовами, простором та часом. Суперечливість пізнання в тому, що в його процесі фізичне (дійсність) перетворюється у фізіологічне (діяльність мозку та органів чуття) і психічне (відчуття, сприйняття), та, врешті-решт, в ідеальне (образи свідомості, поняття, судження тощо).

Пізнання є відношенням, у якому перебувають суб’єкт та об’єкт. На сучасному етапі розвитку філософії під цими поняттями розуміють наступне:

Суб’єкт – це людина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням.

Об’єкт – це фрагмент будь-якої дійсності (природної, соціальної, психічної тощо), який не збігається в даний момент з інтелектом, що пізнає, та на який спрямована пізнавальна активність.

Особливості суб’єкта та об’єкта:

А) об’єктом може бути будь-що, навіть сам суб’єкт (в такому випадку має місце самопізнання);

Б) суб’єкт та об’єкт співвідносні: об’єкт набуває характеристик об’єкта лише відносно певного суб’єкта, тоді як суб’єкт набуває своїх характеристик лише через дію на певний об’єкт.

Види пізнання.

Складність та багатоаспектність пізнання знаходить прояв передусім у тому, що воно поділяється на різні види. Існують різноманітні класифікації видів пізнання, і частіше за все їх намагаються якимось чином погрупувати. Виділяють, зокрема, життєво-досвідне (буденне, повсякденне, буденно-практичне), наукове, міфологічне, релігійне, філософське, художньо-образне (мистецьке), ігрове та екстрасенсивне пізнання. Цей поділ ґрунтується на різноманітності галузей людської діяльності. Досить часто у вітчизняній літературі також пропонують виділяти два головних види пізнання: наукове та ненаукове, тобто, роблячи підставою поділу відповідність пізнавальної діяльності критеріям науковості.

Проаналізуємо коротко найважливіші види пізнання.

Почати слід із екстрасенсивного і ось чому.

Екстрасенсивне пізнання досі не стало предметом гносеологічного аналізу повною мірою, оскільки філософи вкрай обережні у своїх оцінках таких явищ як яснобачення, телекінез, тілесний магнетизм, особливі стани людської психіки тощо. З одного боку, існують задокументовані факти, і вони не можуть бути віднесені до сфери наукового, релігійного чи деякого іншого виду пізнання, тобто, потребують виокремлення в особливу сферу. З іншого ж боку, задокументовані факти (а часто й особливості їхнього документування) або не можуть бути пояснені засобами сучасної науки та філософії, або не відповідають прийнятим стандартам науковості або гносеологічним стандартам (що не виключає, проте, можливості недосконалості (наприклад, застарілості) самих стандартів).

Життєво-досвідне пізнання має такі характеристики:

1. Воно є безпосереднім, тобто, прямо вписаним у повсякденне життя людини, найбільшою мірою прагматичним.
2. Воно базується та реалізується в таких формах, як звички, стереотипи, уявлення, що приймаються „на віру” („очевидне”, „загальноприйняте”), цінності та значення, що приписуються речам, вірування, передчуття, прикмети, так званий „здоровий глузд” тощо, причому, ці форми володіють рецептурністю, стандартністю, нечіткістю формулювань (що пов’язана зі ситуативністю їх застосування), емоційною навантаженістю.
3. Таке пізнання є найбільш хаотичним та неформальним, але водночас найбільш ситуативно надійним (ми можемо на нього покладатися і чинити „як всі”, „як прийнято”) та найбільш інформаційно насиченим (через таке пізнання ми одержуємо найбільше інформації, необхідної для життя в суспільстві, тоді як з науковим, філософським тощо пізнанням зіштовхуємося лише час від часу).

Особливостями **ігрового** пізнання є:

1. Це вид, що може бути порівняно легко інтегрованим в інші види пізнання чи діяльності (наприклад, в науці використовують спеціальні ігрові моделі та сценарії, в яких програються складні процеси вирішення наукових та практичних проблем; гра широко використовується у навчальній, виховній, мистецькій, діловій діяльності тощо).
2. Ігрове пізнання частіше за все є локальним, оскільки зміна структури свідомості та переорієнтація на справжню свободу, що здійснюється у ньому, відбувається *без особливих емпіричних умов*. Відсутність особливих емпіричних умов означає, що гра урівнює в правах дійсне та придумане, приводячи до ситуації необмеженого числа значень. Тобто, гра – це, перш за все, гра людини дійсної та людини можливої, що занурені всередині самого гравця. Тому для ігрового пізнання непридатне традиційне суб’єкт-об’єктне відношення.
3. Ігрове пізнання (разом із мистецьким) є основним способом спілкування людини з *Можливим*.
4. До головних характеристик ігрового пізнання належать: дотримання добровільно встановлених правил та приборкання пристрастей; антиавторитаризм (всі учасники такого пізнання рівноправні як гравці, навіть якщо виконують різні ролі); можливість іншого вибору як подолання власної обмеженості та прагнення до динамічного вияву можливої повноти існування (у грі людина може бути будь-ким чи будь-чим, тоді як її

реальне існування безальтернативне); відсутність гніту „серйозності”; можливість довільного виходу з ігрової ситуації.

Особливості *міфологічного* пізнання:

1. Цілісний, сингулярний характер сприйняття деякого змісту, аналіз якого є татуїваним. Тобто, синтетичність, холістичність, інтегративність, неаналітичність пізнання.
2. Орієнтація на постійну присутність минулого в теперішньому, походження в сутності, речі (події) у слові та дії.
3. Міф прагне до інтеріоризації реальності – переведення незнайомого та чужого у знайоме та своє (наприклад, природні процеси інтерпретуються як соціальні; природне ідентифікується із соціальним).
4. Злитість з емоційною сферою.
5. Дійсність у міфі стає предметом пізнання лише тією мірою, якою вона визначає буденне життя. Міфологічне пізнання – це, передусім, практичне пізнання.
6. У міфологічному пізнанні успадкована від традиції „істина” повідомляється (а не розкривається), передається (а не пізнається).
7. Недиференційованість матеріального та ідеального (наприклад. Боги матеріалізуються в явищах природи), реальності та видимості (наприклад, сни теж вважаються реальними).
8. Річ у міфологічному світосприйнятті використовується, а не споглядається, тобто, є, скоріше, об’єктом діяльності, а не об’єктом пізнання.

Релігійне пізнання володіє наступними особливостями:

1. Воно окреслює джерела своїх відомостей як божественне одкровення. Важливо, що релігійне відношення – це не те ж саме, що відношення суб’єкта до об’єкта, воно є, в основі своїй, „розгортанням повідомленого нам буття” (тому це, скоріше, буттєве відношення, при якому сторони відношення умовно рівноправні як персони, суб’єкти, а не пізнавальне, при якому об’єкт узалежнюється від суб’єкта).
2. В релігійному пізнанні інструменти пізнання не є відмежованими від об’єкта і суб’єкта, оскільки Бог пізнається „в серці” та через „любов”, якою сам є (у християнстві), тобто, об’єкт (Бог) недиференційований відносно інструмента пізнання (любові), так само, як і суб’єкт (людина) та інструмент (любов).
3. Основна ознака (форма) релігійного виду пізнання – це віра, що відрізняється від дискурсивного (властивого науковому та філософському) типу мислення недоказовістю, не аргументованістю, часто відсутністю послідовності, деякою „власною” логікою (що, проте, не може розглядатися в якості недоліку).
4. Значна роль емоційного відношення до об’єкта релігійного пізнання (любов є емоційним, а не раціональним переживанням).
5. Намагання поєднати практичне і теоретичне, вийти на питання сенсу та остаточної значущості (дати відповідь на „останні” питання).

Художньо-образне (художнє, мистецьке) пізнання володіє наступними особливостями:

1. Воно окреслює дійсність не відсторонено, а через переживання, тобто, намагається не зафіксувати світ сам по собі, а передати *людське* ставлення до нього.

2. Мистецьке пізнання є умовним (фантастичним, уявним) за змістом, але реальним за формою (наприклад, прозаїк передає мовними засобами цілковито сконструйований ним самим сюжет, який не має аналога в емпіричній дійсності).
3. Вихідним матеріалом цього виду пізнання є художній образ (для порівняння, для науки ним є факти, для філософії – поняття).
4. Особлива увага до самовідчуття та інтуїції, до уяви, причому, як творця (автора), так і реципієнта (читача, глядача, слухача). Реципієнт стає ніби співтворцем мистецького твору, наділяючи його, можливо, тими сенсами, якими його не наділив сам автор.
5. Відсутність заборонених тем (такі є в інших видах пізнання: наприклад, в релігійному пізнанні не можна ставити під сумнів сам факт існування божества, оскільки тим самим суб'єкт полишає межі саме цього виду пізнання).
6. Єдність унікально-конкретного досвіду та всезагально-універсального (митець в конкретному образі фіксує деякі універсальні цінності, риси, збірні образи: до прикладу, Гобсек в однойменному романі О. де Бальзака є символом скупості).
7. Синкретичність суб'єкта (автор виступає з позиції різних персонажів).

Філософське пізнання має такі риси:

1. Предметом його вивчення є не світ сам по собі, а людське відношення до світу.
2. Відсутність заборонених тем.
3. Намагання вийти на питання сенсу та остаточної значущості (дати відповідь на „останні” питання).
4. Дискурсивний тип мислення (тобто, несуперечливий, аргументований, доказовий, послідовний, впорядкований, логічний тощо).
5. Прагнення розглядати світ з позиції належного, а не наявного.
6. Орієнтація на виявлення найбільш загальних підстав, закономірностей, зв'язків та відношень у функціонуванні дійсності.

Зрозуміло, що жоден з видів пізнання не володіє перевагами перед іншими. В одних життєвих ситуаціях більшої значущості набувають одні види, в інших – інші (наприклад, індивід може ніколи не зіштовхуватися з науковим пізнанням, навіть не вміти читати, але він не зможе жити в суспільстві, не розвиваючись та не вдосконалюючись як суб'єкт життєво-досвідного пізнання; з іншого боку, до певної міри мають слухність просвітники, твердячи, що прогрес суспільства забезпечується розвитком науки та техніки). Також слід відзначити, що на практиці різні види тісно взаємодіють між собою. Наприклад, сучасне наукове знання стало наслідком кількасотлітньої активної взаємодії власне наукового, філософського та релігійного пізнання, навіть беручи до уваги, наскільки конфліктними були часом відносини між ними.

Рівні та форми пізнання.

Складність пізнання виявляється також у тому, що, окрім *видів*, виділяють також *рівні* пізнання, тобто, диференціюють його за *шляхами одержання* знання та *способами опрацювання* інформації. Відповідно до рівнів виділяють пов'язані з ними форми пізнання.

Традиційно філософи виділяють чуттєвий та раціональний рівні пізнання, на сучасному етапі розвитку філософії прийнято додавати до нього синтезувальний рівень.

Чуттєвий рівень пізнання ще не творить жодного знання, але є його імпульсом, початком. Він є історично початковою сходинкою пізнання, і початковою в тому сенсі, що без чуттєвості першого контакту з дійсністю не виникає.

Характеристиками чуттєвого пізнання є: безпосередність (пряме відтворення об'єкта); наочність та предметність образів, що виникають; відтворення об'єктів на рівні явища, тобто, зовнішніх сторін та ознак.

Основними *формами* чуттєвого пізнання є відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття постають елементарною формою людської чуттєвості. Значення їх полягає в тому, що вони є найпершою формою, в якій нам надається реальність. Якщо говорити точніше, то в кінцевому підсумку лише відчуття можуть засвідчити нам реальне існування того, з чим ми входимо в контакт.

Відчуття виникають під впливом зовнішніх подразників на наші органи чуття та відображають окремі властивості речей, самі по собі не даючи цілісної картини об'єкта пізнання.

Потрібно також відзначити такі недоліки відчуттів: вони мають свої межі (ми не чуємо звуків певної частоти, не бачимо деяких кольорів тощо); вони мінливі, нестійкі, відносні (залежать від стану організму та зовнішнього середовища тощо); вони не дають нам надійного критерію для розмежування суттєвого та несуттєвого.

До деякої міри ці недоліки відчуттів компенсуються у сприйняттях, які є синтезом відчуттів, при якому формується цілісний чуттєвий образ предмета в єдності його сторін та властивостей.

Уявлення – це наочне відтворення минулих сприймань за допомогою пам'яті та уяви. Це найбільш узагальнена форма чуттєвого пізнання, що за багатьма своїми характеристиками близька до форм раціонального пізнання. Образ предмета, який виникає при уявленні, відрізняється від того образу, який існував у сприйнятті (є загальнішим, біднішим), але в уявленні вже можна відрізнити суттєве від несуттєвого, а також одержати образи того, що не існує (наприклад, через уявне складання елементів реальних речей – кентавр є сполученням людського торсу і тіла коня). Це означає, що вже на чуттєвому рівні відбувається тісна взаємодія його з раціональним пізнанням.

Раціональний рівень пізнання здійснюється за допомогою мислення та має такі характеристики:

- раціональне пізнання спирається на результати чуттєвого;
- його об'єктом є зв'язки та відношення дійсності, які виходять поза межі конкретних речей (тобто, є вільними від образно-чуттєвої конкретності). Як наслідок, образи, що виникають на цьому рівні, володіють абстрактністю та узагальненістю, тобто, об'єкти відтворюються на рівні сутності, внутрішніх закономірностей;
- зв'язки та відношення дійсності не просто фіксуються, а співвідносяться із внутрішніми орієнтирами, ідеалізаціями, типізаціями та класифікаціями свідомості (можна навіть сказати, що абстрактне мислення може приймати до свого змісту лише те, що виправдано внутрішніми законами та вимогами його самого).

Формами раціонального рівня пізнання (мислення) є поняття, судження та умовивід.

Поняття – це логічний образ, який відтворює суттєві якості та відношення речей. Поняття утворюється внаслідок таких операцій з даними, отриманими органами чуття: порівняння, узагальнення, абстрагування.

Судження – це речення, що пов'язує кілька понять та встановлює наявність чи відсутність зв'язків та відношень між предметами.

Умовивід – виведення з кількох взаємопов'язаних суджень нового, яке щось заперечує або стверджує. Умовивід виступає не безпосереднім, а опосередкованим знанням.

Головним *недоліком* раціонального пізнання виступає те, що абстрактне мислення постає відмежованим від конкретності та ситуативності, втрачаючи, таким чином, прямий зв'язок із реальністю. Тому твердження абстрактного мислення не можна безпосередньо прикласти до жодної реальної ситуації життя та діяльності.

Якщо співставити його із ситуативним і мінливим чуттєвим пізнанням, то методологічно виправданою постає вимога синтезу рівнів пізнання. Простіше кажучи, раціональне пізнання не може обійтися без чуттєвого, тому потрібно говорити не про їхнє протистояння, а про тісну взаємодію.

Для *синтезувального* рівня характерне те, що на ньому відбувається поєднання абстрактно-теоретичного знання з наочно-практичним втіленням. Тобто, за допомогою синтезувального пізнання суб'єкт здатен пересвідчитися, чи теоретичні конструкції його інтелекту адекватно відображають дійсний стан речей. Найвиразніше це знаходить прояв у експерименті, за допомогою якого дослідник наочно (органами чуття) може пересвідчитися у правильності своїх раціональних побудов (гіпотез). *Формами* цього рівня є досвід, експеримент і практика.

Досвід – сукупність зафіксованих результатів взаємодії теоретичних знань та реальних життєвих умов.

Експеримент – дослідження спеціально виділених властивостей та параметрів речей у спеціально організованих умовах з можливістю врахування всіх чинників, факторів, умов, що діють на досліджувані речі.

Практика – застосування теоретичних здобутків у реальному житті з фіксацією результатів.

Істина як цінність пізнавальної діяльності. Теорії істини. Фактори соціальної детермінації істини.

Будь-який пізнавальний акт є прагненням знання, яке є цінним не тільки саме по собі, але й тим, що дозволяє вирішувати теоретичні та практичні проблеми, що виникають на шляху людського руху до досконалості. Як розрізнити в усьому тому масиві інформації, що одержується через пізнання, ті здобутки, які сприятимуть такому поступу, і ті, що скоріше віддалятимуть нас від досконалості? Зрозуміло, що ефективно вирішувати проблеми можна за допомогою того знання, яке максимально враховує внутрішні закономірності розвитку тих явищ, речей та властивостей, що „живлять” саму проблему. Для оцінки такого знання людська думка створила спеціальні критерії, які у своїй сукупності об'єднуються під назвою „істина”. Тобто, сутність пізнання та знання часто розуміють та характеризують *через його співвідношення з істиною*.

Але таке співвідношення є досить-таки непротим та неоднозначним – в першу чергу, внаслідок неоднозначності самого поняття „істина”. Воно є неоднозначним і за *формою*, і за *змістом*.

Щодо форми. Класична гносеологія визнає *імперативність* істини (істинності) вихідною ознакою знання. За своєю формою істина виступає культурною універсалією, цінністю суб’єкт-об’єктного відношення, змістом якої є оціночна характеристика співвідношення знання з предметною дійсністю і мисленнєвим процесом.

Тобто, за формою, істина – це цінність пізнавальної діяльності, – те, до чого *повинна* прагнути ця діяльність. Проте, по-перше, у ХХ ст. з’явилися теорії, які переконливо заперечують імперативність істини: наприклад, фальсифікаціонізм К.Поппера, зміст якого зводиться до того, що науковим знанням може бути назване не те, що визнається істинним, а те, що може бути піддане сумніву та навіть спростоване. По-друге, у ХХ ст. під сумнів була поставлена сама дихотомія „істинне-хибне”, бо виявилось:

- що не все може бути оцінене на істинність / хибність (наприклад, ствердні висловлювання, що стосуються майбутнього);
- не все, що *не* відносять до хибного, може бути однозначно занесене до істинного (наприклад, гіпотетичне, ймовірне тощо).

Ще більш неоднозначним постає змістовний аспект істини, що виявилось в наявності різних тлумачень істини, що одержали назву теорій (концепцій) істини.

Існують різні класифікації теорій істини. Традиційно їх ділять на класичні та некласичні.

Проте, більшість дослідників (та історія філософії) засвідчують, що класичних теорій є, фактично, лише дві: кореспондентська та когерентна, тоді як всі решта або включаються у них, є різновидами чи поєднаннями класичних (наприклад, семантична теорія є розвитком кореспондентської), або належать до некласичних (навіть якщо їхні прояви можна прослідкувати задовго до появи філософської некласики). Також потрібно брати до уваги, що „чисті” типи теорій істини зустрічаються рідко, радше поєднуючись у різних дослідників та у різних варіантах.

Отже переходимо до аналізу класичних теорій.

Найбільш давньою теорією істини є **кореспондентська** або **теорія відповідності**. Її також можна назвати найбільш поширеною на рівні буденного світогляду. Згідно з нею, істина – це *відповідність уявлень або тверджень реальному стану справ*. Або, по-іншому: істиною можна вважати *співпадіння знання та дійсності*, відповідність між утвореннями свідомості та речами.

Перше її формулювання приписують Аристотелю. Тривалий час вона була самодостатньою, не викликала сумнівів, але поступово виявилися деякі недоліки кореспондентської теорії. Найважливіші зауваження до такого тлумачення істини можна узагальнити у наступних пунктах:

1) невизначеність поняття „відповідність”:

- по-перше, неможливо встановити відповідність між ідеальними образами свідомості (знаннями) та матеріальними речами. Адже насправді людина не може „мати” дійсність в будь-який інакший спосіб, ніж через сприймання її засобами свідомості. Тому можна вести мову не про співставлення свідомості та дійсності, а про співставлення різних станів самої свідомості. До того ж, свідомість співставляє власні

стани та акти із *власними* ж (нею ж виробленими та використовуваними) еталонами, вимірами та нормами;

- по-друге, навіть якщо припустити можливість співставлення свідомості та дійсності, то такий процес із необхідністю виявиться нескінченним, оскільки дійсність постійно змінюється (є динамічною, а не статичною) та необхідна фіксація змін нашого відношення до дійсності – теж нескінченних;
- по-третє, насправді знання ми порівнюємо з фактами, а факти виражаються у твердженнях, тому ми лише встановлюємо відповідність одних тверджень іншим.

2) багато висловлювань, що фіксують об'єктивний стан речей, не можуть бути співвіднесені з жодними реальними об'єктами чи фактами (наприклад, висловлювання „все має свою причину” вважається *істинним*, але ми не можемо його перевірити на відповідність дійсності).

3) істина є контекстуальною (багатоаспектною): що є істинним в одному аспекті, неістинне – в іншому.

В силу цих та інших причин філософи все більше стали схилитися до когерентної теорії істини.

Когерентна теорія або **теорія узгодженості** теж має давню історію, але тривалий час залишались в затінку кореспондентської. Суть її в тому, що питання істинності полягає виключно у виправданому та послідовно проведеному узгодженні всіх основних положень наукової теорії. Основним критерієм істинності знання в ній є його *когеренція (узгодженість) з більшою загальною системою знання*. Тобто, твердження є істинним, якщо воно може бути пов'язаним без суперечності із системою інших тверджень; якщо ж воно суперечить системі тверджень, то є хибним.

Позитивною рисою цієї теорії є її увага до конструктивного потенціалу свідомості, адже узгодженість – це те, що *свідомість* вбачає (конструює) у науковій теорії.

Недоліками такої теорії є:

1) недостатність самої *лише* узгодженості елементів для визнання істинності системи. Наприклад, всі твердження системи можуть бути хибними, але узгоджуватися між собою.

2) нехтування емпіричним (фактуальним) рівнем наукового пізнання (достатньо, якщо теорія узгоджена та несуперечлива).

Таким чином, згадані недоліки класичних теорій та логіка розвитку європейської філософії (зокрема, поява феномену некласичної філософії всередині ХІХ ст.) дозволили вийти на поверхню або концептуалізуватися новим – некласичним – тлумаченням істини.

Початок некласичним тлумаченням істини дав, як прийнято вважати, данський філософ С.Кіркегор, який заперечував важливість загальнозначущості істини, її позалюдський характер, вважаючи „об'єктивну” істину непотрібною людині у її індивідуальному бутті.

Серед найважливіших некласичних теорій слід назвати і проаналізувати наступні.

Дефляційна теорія. Назва походить від латинського слова „deflatio” – „викачування”, „вивітрювання”. Існує багато формулювань цієї теорії, ми зупинимося на її тлумаченні російським дослідником М.В.Лебедевим: істина є там, де існує входження у мовні формулювання тверджень, тобто, якщо ми здатні прочитати і сприйняти певний вираз (текст), то можемо приписати йому істинність (безвідносно до того, чи відповідає

він дійсності чи ні). Тобто, в ній *істинність ототожнюється зі зрозумілістю та загальнозначущістю*, а хибність – з абсурдністю тверджень.

Прагматична теорія істини. Автором її можна вважати американського дослідника В.Джеймса. В її межах *істинним вважається таке знання, яке має корисні наслідки для людського життя та яке може успішно застосовуватися на практиці*. Тобто, вирішальне значення для питання про істину має практична виправданість тих вихідних положень, на які спирається людина у її життєво-практичному досвіді (наприклад, В.Джеймс зауважує, що істинність твердження „Бог існує” залежить не від реального існування Бога, а обумовлена тим, що впевненість в його існуванні благотворна для людського співжиття).

Позитивною рисою цієї теорії є те, що її можна застосовувати до аналізу позанаукового (релігійного, життєво-досвідного тощо) знання.

Недоліками прагматичної теорії її критики називають:

- 1) вона оцінює знання на істинність з точки зору завершеності (реалізованості) того, що воно фіксує (наприклад, якби нацисти виграли Другу світову війну, то це мало б означати, що нацистська ідеологія є вірною); як наслідок, при її застосуванні у соціальній практиці можна виправдати як істинне *усе*;
- 2) вона залишає поза увагою питання про необхідність прагнення до точності науки, чистоти її мовного, категоріального та методологічного апарату тощо;
- 3) не всі знання можуть набувати практичного застосування, більше того, наукою часто рухають поза практичні інтереси.

Діалектико-матеріалістична теорія. При глибшому аналізі вона виявляється, по суті, поєднанням кореспондентської та прагматичної теорій. Важливим твердженням для неї є наступне: „*Практика – критерій істини*”, але істинні знання повинні не просто виправдовуватися практично, але й бути адекватним відображенням дійсності (тоді як прагматизм оголошує безглуздом питання про *співвідношення* знання та деякої позадосвідної реальності). Зрозуміло, що недоліки кореспондентського та прагматичного тлумачення тією чи інакшою мірою притаманні і цій концепції істини.

Конвенційна (конвенціональна) теорія істини також завдячує своїм утвердженням неокласичній філософії. Її автором вважають французького дослідника А.Пуанкаре. З її позиції, *істина – це те, що вважається істинним в колах зацікавлених або експертів, є результатом домовленості (конвенції) між ними*. Згідно з цією концепцією, в основі наукових теорій лежать угоди (конвенції) між експертами, а їхній вибір зумовлений міркуваннями зручності, простоти тощо; подальша оцінка теорій на істинність пов'язана з *несуперечливістю* при виведенні з вихідних конвенцій нового знання.

Таке тлумачення істини має раціональну підставу, принаймні, наукова термінологія запроваджується саме конвенційним шляхом. Недоліком цієї точки зору є те, що самої лише домовленості недостатньо, щоб певне твердження могло беззаперечно вважатися істинним (наприклад, деякі нові відкриття можуть заперечувати те, що домовилися визнавати експерти, й істина знову потребує нового узгодження).

Всі згадані недоліки спричинили те, що в сучасній гносеології все частіше під „істиною” розуміють певний регулятивний принцип, деякий пізнавальний ідеал, який досягається не прямим шляхом, а опосередковано. Тобто, науковець не претендує на істину як деякий кінцевий результат, бо тоді він мав би існувати ще до дослідження і воно було б значною мірою підлаштованим під уявлення про істину. Але дослідник може

вважати істинними одержані результати, якщо він суворо дотримувався вимог науковості (послідовність, аргументованість, логічність, несуперечливість тощо).

Підсумком аналізу теорій може бути те, що якщо класичні концепції визначали атрибутами істини однозначність, остаточність, загальнозначущість та об'єктивність, то некласичні намагаються окреслити це поняття, виходячи з його співвідношення з будовою та функціонуванням людського інтелекту, його конструктивною функцією, а також зі соціальним запитами та потребами.

Якщо об'єднати те, що було сказано впродовж лекції, можна також зробити висновок про критерії істини. Такими критеріями, врешті-решт, виступають: відповідність дійсності, практика, корисність, узгодженість (несуперечність), нормативність, правильність.

В сучасному розумінні істини домінує уявлення про її договірний характер. Це не означає, однак, що можна довільно оперувати уявленням про істинність певної дії чи явища, бо в такому випадку неможливою була б сама згода як згода, що базується на спільних цінностях. Тобто, якийсь момент абсолютності в понятті істини присутній, але його слід розуміти як „загальноприйнятність”.

В цьому відношенні прийнято конкретизувати поняття істини у вигляді „соціально-узаконена істина”.

Річ у тім, що за конкретних соціальних умов певні норми підходів до дійсності, певні стереотипи узгоджуються з функціональною амбівалентністю істини (хоч насправді це можуть бути зовсім не істини, а соціально узаконені стереотипи та установки). Тобто, саме в такому сенсі суспільство „продукує” істинне, – продукує соціально-узаконені істини.

Фактори, які впливають на утворення таких істин:

а) культурно-історична традиція. Кожен народ є носієм „своїх” істини, яку не можуть похитнути ні раціонально-логічні, ні фактографічні аргументи (наприклад, територія належить певному народу тому, що він жив тут „споконвіку”);

б) фактор більшості: нормованими істинами постають ті ідеї, твердження, теорії, які визнаються більшістю більшості суспільства чи співтовариства. Істина – це те, що визнається „всіма”;

в) фактор авторитету: певні твердження звучать незаперечно в силу того, що їх висловлює авторитетна соціальна інстанція або особа;

г) практично-діяльний (прагматичний) фактор: він передбачає вихід із наявного стану речей, з розуміння його як істинного хоча б в аспекті практичного виправдання;

г) неминуча необхідність присутності в соціальних взаємодіях „кругової довіри”: оскільки ми не можемо особисто пересвідчитись у безсумнівності всіх знань, що використовуємо, то змушені довіряти фахівцям, традиція і т.д. Звідси повернення до фактора більшості (б): те, чому більшість довіряє, стає істиною;

д) ідеологічний фактор, що може знаходити прояв як у послабленому варіанті: щось вважається прийнятним (істинним), а щось неприйнятним, але до неприйнятного ставляться толерантно (наприклад, гомосексуальне співжиття у країнах, де одностатеві шлюби не узаконені), так і в посиленому – ідеологічний прес.

Таке розуміння істини може виявлятися не лише в соціальному житті, але й в науковому пізнанні:

- кожна наукова істина має історичну традицію та може бути оголошена не-істиною лише за певних обставин (наприклад, геоцентризм);
- наукова істина – це те, що прийняте більшістю наукового співтовариства;
- наукова істина завжди тримається на авторитеті її відкривача та залежить від авторитету;
- істинним науковим знанням є те, що відповідає потребам суспільства і часу;
- будь-який науковець спирається на результати інших науковців та дані інших наук;
- результат зараховується як „істинний”, якщо він відповідає ідеологічним вимогам (наприклад, „лисенківщина” та боротьба з „генетиками” в СРСР, генна інженерія в наш час).

Як бачимо, пізнання є складним за структурою та за виявами процесом. Але складові цього процесу (види, рівні та форми, методи) перебувають у тісній та необхідній взаємодії, яка й забезпечує реальну значущість пізнання для людського життя та діяльності.

Література до теми:

1. Баранец Н.Г. Философия науки (учебник для аспирантов). – Ульяновск: Издатель Качалин Александр Васильевич, 2013. – 318 с.
2. Иванов А.В., Миронов В.В. Университетские лекции по метафизике. – М.: „Современные тетради”, 2004. – 647 с.
3. Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Философия. – СПб.: Изд-во ДНК, 2001. – 536 с.
4. Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
5. Миронов В.В., Иванов А.В. Онтология и теория познания: Учебник. – М.: Гардарики, 2005. – 447 с.
6. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2010.
7. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: Магнолія плюс; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506с.
8. Философия и методология познания: Учебник для магистров и аспирантов / Под общ. и науч. ред. В. Л. Обухова, Ю. Н. Солонина, В. П. Сальникова и В. В. Васильковой. – СПб.: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности „Университет”, 2003. – 560 с.
9. Философия: учебник / под ред. А.Ф.Зотова, В.В.Миронова, А.В.Разина. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2009. – 688 с.
10. Філософія: Навч. посіб. / Л. Губерський, І. Надольний, В. Андрущенко та ін.; за ред. І. Надольного. – К.: Вікар, 2008. – 534 с.

Лекція 5: Наука як предмет філософського аналізу.

1. Критерії розмежування наукового та позанаукового пізнання. Поняття та різновиди ненаукового пізнання.
2. Процесуальні риси наукового пізнання та критерії науковості.
3. Рівні, форми, завдання, результати та методи наукового пізнання.
4. Види наукового знання. Природничо-наукове та соціогуманітарне пізнання.

Критерії розмежування наукового та позанаукового пізнання. Поняття та різновиди ненаукового пізнання.

У вітчизняній літературі прийнято відрізнити науковий вид пізнання від усіх решта видів, об'єднуючи їх під рубрикою „ненаукового” чи „позанаукового”.

Але першою перешкодою на шляху розмежування є сама термінологічна невизначеність. Часто поняття „позанаукове” та „ненаукове” ототожнюються, що призводить до невиправданих узагальнень та оцінок. Тому доречним видається розглянути дві поняттєві пари: „наукове-позанаукове” та „наукове-ненаукове”.

Поняття „позанаукове пізнання” є досить широким, включаючи, по суті, всі можливі види пізнання, відмінні від наукового.

Критеріями розмежування наукового та позанаукового пізнання слід вважати такі:

<i>Критерій</i>	<i>Наукове</i>	<i>Позанаукове</i>
<i>а) спосіб осягнення світу</i>	Орієнтація на теоретичне осягнення	Орієнтація на практичне осягнення
<i>б) предмет знання</i>	Пріоритет знання про об'єкт	Пріоритет знання про суб'єкт
<i>в) тип мислення</i>	Домінування дискурсивного мислення	Домінування недискурсивного мислення
<i>г) методологічний характер пізнавальної діяльності</i>	Орієнтація на аналітичне розчленування, ідеалізацію , абстракцію	Орієнтація на цілісність емпіричної дійсності
<i>г) характер знання</i>	Наявність пласту „ чистого ” знання	Знання як посередник між людиною та світом (суспільством)

Проте, принаймні п'ять підстав вказують на те, що така демаркація не завжди виправдовує себе:

- позанаукове знання є досить-таки *неоднорідним*, про що свідчить вже хоча б виділення різних *видів* пізнання (наприклад, філософія за цією класифікацією належить до „позанаукового” знання, хоча володіє, безперечно, наукоподібними рисами – тією ж таки дискурсивністю мислення);
- деяке знання *не може* бути віднесене до інакших видів, але водночас не може бути назване науковим (хоча часто на таке звання претендує – як, до прикладу, астрологічне);

- сама наука є динамічною (те, що вчора не відповідало загальноприйнятій науковій картині світу, вже сьогодні само може виступати критерієм (взірцем) науковості);
- в межах самої науки існують внутрішні диференціації за ступенем науковості або ж наближеності до „ідеалу” (наприклад, фізика та хімія є більш „науковими”, ніж, скажімо, соціологія та літературознавство) або, як варіант, різні „ідеали” (природничі знання, математизоване, гуманітарне тощо);
- не все знання, яке орієнтується на *теоретичне* осягнення світу, може бути назване науковим.

Саме для останнього випадку варто використовувати поняття „ненаукове пізнання”. Тобто, поняття „ненаукове” позначає *теоретичні* способи осягнення світу, які близькі (або претендують на близькість) до наукового, але не є ним за іншими ознаками (деякі дослідники пропонують назву „альтернативна наука”). Таких способів теж є досить багато, тому доречно розглянути наступні різновиди ненаукового пізнання:

1. Донаукове (переднаукове), яке виступає прототипом, підставою наукового (будь-які ранні природничі, соціальні чи гуманітарні уявлення можуть мати статус донаукового знання).

Найважливішими характеристиками донаукового пізнання є:

- прикладний характер (тоді як наукове пізнання має теоретичний характер та орієнтується на пошук істини);
- з’ясування фактів, але без інтересу до причин (питання „що?” переважає над „чому?”);
- приблизний (достатній для практики) характер досліджень та результатів (відсутність прагнення до чистоти та точності).

2. Паранаукове (від грец. παρα – коло, біля, при):

- в *широкому значенні*, несумісне з відомими пізнавальними стандартами (в такому випадку до змісту поняття також включають „псевдонаукове” знання),
- у *вузькому значенні*, супутні науці ідейно-теоретичні течії та вчення, які знаходяться за межами науки, але пов’язані з нею певною спільною проблематикою чи методологією. Прикладом паранаукового знання у вузькому значенні є парапсихологія, теорія факторів, віталізм (теорія ентелехії), механіцизм.

Вузьке або широке значення поняття „паранаука” залежить від того, яке саме паранормальне явище є предметом дослідження. Таким предметом можуть бути:

- феномени, відсутні в реальній практиці (спілкування з духами померлих – спиритизм);
- об’єкти, які в принципі можуть існувати („останній” динозавр – Нессі, „снігова людина”, НЛО);
- явища, що реально існують, але не отримали наукового пояснення (екстрасенсорні здібності, „Бермудський трикутник”, тибетська медицина);
- події минулого, про існування яких мало інформації, придатної для наукового аналізу (падіння Тунгуського метеориту, Атлантида);

- альтернативні концепції, протилежні загальноприйнятим у науці (наприклад, заперечення дарвінізму, теорії відносності тощо).

Для паранаукового знання характерно:

- брак емпіричних доказів;
- рекомендаційно-методологічний (а не пояснювальний) характер (наприклад, теорія факторів);
- марність гіпотези (тобто, вона нічого не додає до наукового пояснення й не торкається або не відкриває нових конкретних фактів – наприклад, теорія ентелехії);
- неможливість фальсифікації гіпотези;
- часте використання принципово відмінного від наукового термінологічно-категоріального апарату.

Слід відзначити, що паранаукове пізнання з часом може стати частиною наукового (наприклад, теорія дрейфу материків Альфреда Вегенера, концепція Тура Хайєрдала про міграцію давніх народів через океани).

3. Псевдонаукове (квазінаукове, антинаукове) – помилкове пізнання, що будується на свідомому використанні неякісно перевірених домислів, на претензійності та ігноруванні доказів, що його заперечують.

Псевдонаукове пізнання характеризується такими рисами:

- нечіткість (невизначеність, метафоричність) формулювання тверджень (приклад: цитата Раймунда Луллія);
- постановка завдань, які суперечать законам функціонування природи (наприклад, відшукання алхіміками універсального „філософського каменя”);
- ігнорування об’єктивної *диференціації* сфер та форм буття (наприклад, „філософський камінь” вирішує проблеми, що мають як *фізичну* природу (перетворення свинцю на золото), так і *духовну* (вдосконалення людської сутності); астрологи наполягають на прямому впливі фізичних явищ на соціальні та психічні).

Прикладом псевдонаукового пізнання є алхімія, астрологія, хіромантия, окультизм тощо. В цьому сенсі, поняття „наукове” та „псевдонаукове” є протилежними, що взаємно виключають одне одного. Псевдонаукова теорія не може стати науковою.

4. Спеціально-ненаукове – пізнання, відмінне від неспеціалізованого буденного, володіє специфічною оформленістю та має визначеного носія-соціальну групу. Прикладом такого знання є: народна медицина, педагогіка та метеорологія, публіцистика, різноманітні *систематизації* практичного досвіду та корисних відомостей і рекомендацій на кшталт „сімейної”, „спортивної”, „організаційно-управлінської” науки, популярної психології тощо.

Виходячи з цього, можна охарактеризувати наукове пізнання.

Процесуальні риси наукового пізнання та критерії науковості.

Взагалі, існує два способи визначення особливостей наукового пізнання. Перший спосіб – це перелік так званих процесуальних особливостей наукового пізнання. Тобто, якщо певна діяльність відповідає певним вимогам, то її можна, скоріш за все, назвати науковою.

В такому значенні, про наукове пізнання можна сказати, що його рисами є:

- наявність специфічної мови (часто формалізованої);
- прагнення відмежувати об'єкт дослідження від буденного уявлення про нього;
- спеціальна підготовленість суб'єкта наукового пізнання;
- особлива значущість спеціальних засобів впливу на об'єкт (методів);
- дискурсивний тип мислення (доказовий, послідовний, аргументований, впорядкований, несуперечливий, логічний тощо).

Проте, іноді ми не маємо змоги оцінити певну пізнавальну діяльність за цими критеріями, оскільки маємо справу з уже готовим знанням, яке претендує на статус наукового. В такому випадку його можна оцінити другим способом – за відповідністю результатів критеріям наукового знання.

Отже, критеріями (ознаками) наукового знання є:

1. **Обґрунтованість.** Вона вважається головною внутрішньою ознакою наукового знання, оскільки вказує на власну природу знання, безвідносно до інших форм свідомості (віра, наприклад, необґрунтована, але володіє іншими, так званим зовнішніми характеристиками). Обґрунтованість виражається через логічну імплікацію $A \rightarrow B$. У свою чергу, вона має наступні зовнішні ознаки, які виступають іншими критеріями науковості:
2. **Експліцитність.** Тобто, знання може виражатися у явному для інших суб'єктів вигляді (іноді цю властивість називають „здатністю до об'єктивізації”). Тому знання, яке наполягає на езотеричності, потаємності тощо не може вважатися науковим.
3. **Загальнозначущість.** Тобто, визнання знання не лише певною групою людей, а, в перспективі, „всіма” – негерметичність знання.
4. **Референтність.** Тобто, віднесеність знання до певного референта (залежність від нього) – „знання про щось”. Це також передбачає, що знання може бути інтерпретоване, тобто, розглянуте на деякій предметній області, застосоване до неї.
5. **Валентність.** Тобто, можливість приписати знанню деяку якість, значення: „хибно”, „істинно”, „невизначено”.
6. **Фальсифікованість** – теоретична можливість заперечення наукової теорії емпіричним експериментом (критерій вважається необхідним, але не достатнім).
7. **Рефлексивність.** Тобто, можливість мати знання про знання, наприклад, придатність знання для побудови на його основі метамови. Також до змісту рефлексивності належить прозорість методології, усвідомлення її суб'єктом та здатність продемонструвати іншим суб'єктам науки.

8. **Системність.** Здатність знання бути вписаним без суперечності у систему раніше створеного знання.

Рівні, форми, завдання, результати та методи наукового пізнання.

Рівні наукового пізнання, їхні специфічні особливості та завдання дещо відрізняються від рівнів пізнання загалом. В науковій літературі прийнято підкреслювати цю специфіку навіть на термінологічному рівні. Тому виділяють наступні рівні наукового пізнання:

- емпіричний
- емпірико-теоретичний
- теоретичний

До особливостей **емпіричного** рівня належать:

- 1) він базується на безпосередній взаємодії дослідника з об'єктом, за яким спостерігають та з яким здійснюють експерименти (щоправда, безпосередність взаємодії в цьому випадку не виключає дослідження об'єкта за допомогою приладів);
- 2) емпіричні об'єкти – це особливі абстракції, які фіксують собою набір якостей та відношень, що існують в дійсності (наприклад, „траєкторія” у фізиці);
- 3) він виявляє явища (факти) та їхні зв'язки.

Основним завданням емпіричного пізнання є фіксація, нагромадження та первинна обробка фактів. Саме факт є формою емпіричного наукового пізнання, а певні форми їхнього зведення (класифікації, типології фактів) є результатом емпіричного пізнання.

Методами, що найчастіше використовуються в емпіричному пізнанні, є:

- спостереження – такий спосіб дослідження речей, процесів тощо, коли дослідник не втручається в хід їхнього протікання та розвитку. Цей метод дає об'єктивну картину досліджуваного, але таке знання володіє поверхневостю внаслідок пасивності дослідника. Спостереження буває безпосереднє та опосередковане;
- вимірювання – процес, що полягає у визначенні кількісних значень тих чи інших властивостей явища за допомогою спеціальних технічних приладів;
- опис – перелік якостей досліджуваного явища, класифікація зібраних даних, типологізація тощо. Може бути хаотичним чи цілеспрямованим, повним та неповним, кількісним та якісним тощо;
- порівняння – встановлення відношень між явищами за певними визначеними підставами, з метою виявлення спільних та відмінних ознак;
- експеримент – науково поставлений дослід, цілеспрямоване вивчення викликаного дослідником явища в умовах, що можуть бути точно враховані, коли є можливість слідкувати за ходом зміни явища, активно впливати на нього за допомогою цілого комплексу різноманітних приладів та засобів і відтворювати це явище щоразу за тих самих умов. Експерименти розрізняють: дослідницькі (дають змогу виявити в об'єкта нові, раніше невідомі якості), спрямовані на перевірку, підтвердження тих чи інших теоретичних побудов, спрямовані на здійснення (застосовуються для вирішення певної проблеми за принципом „пан або пропав”), кількісні (спрямовані на встановлення точних кількісних залежностей у досліджуваному явищі), якісні (мають пошуковий характер та дають змогу виявити вплив тих чи інакших факторів на досліджуване явище).

Емпірико-теоретичний рівень у практиці наукових досліджень часто „зливається” з емпіричним та „перетікає” в теоретичний, тобто, він не завжди може бути диференційований.

Завданням емпірико-теоретичного рівня є поглиблене опрацювання отриманих фактів.

Методи, які використовуються на цьому рівні – це так звані загальнологічні (аналіз, синтез, аналогія, дедукція, індукція, екстраполяція тощо) та загальнонаукові (ідеалізація, формалізація тощо):

- аналіз – розкладання досліджуваного на складові частини та дослідження цих частин;
- синтез – з’єднання частин розчленованого раніше в процесі аналізу предмета і вивчення взаємозв’язків частин у єдиному цілому;
- аналогія – виявлення схожості та відмінності між предметами у певному відношенні; перенесення властивостей з одних об’єктів на інші на підставі такої схожості чи відмінності;
- дедукція – виведення із загальних тез окремих висновків;
- індукція – виведення з окремих явищ загальних закономірностей;
- екстраполяція – перенесення якісних та кількісних характеристик з однієї предметної галузі на іншу; екстраполяція постає єдністю індукції та аналогії;
- ідеалізація – процес створення так званих „ідеалізованих” („чистих”) понять, яким поряд з реально суцільними ознаками притаманні такі, що в „чистому” вигляді не зустрічаються;
- формалізація – переведення деякого змісту, початково поданого природною мовою, у штучно-символічну форму.

Теоретичний рівень наукового пізнання характеризується такими особливостями:

- 1) він не базується на безпосередній взаємодії дослідника з об’єктом;
- 2) теоретичні об’єкти володіють не лише тими ознаками, що виявляються в дійсності, але й тими, яких немає – це конструкції розуму, здобуті через мисленнєвий експеримент та побудову теорій (наприклад, „ідеальний” квадрат);
- 3) він встановлює закони та закономірності.

Завданнями теоретичного пізнання є рух від *постановки проблеми* через *формулювання та перевірку гіпотез* до *відкриття закону та формування наукової теорії*.

Формами теоретичного пізнання є проблема, гіпотеза, теорія (іноді також додають концепцію, науково-дослідну програму тощо).

Найпоширенішими методами теоретичного пізнання називають:

- аксіоматико-дедуктивний: спосіб побудови теорії, при якому в основу кладуться твердження, що не потребують доведення (аксіоми, постулати), з яких шляхом доведення (доказів) виводяться усі інші твердження (теореми);
- гіпотетико-дедуктивний: формулювання гіпотез, що пояснюють сукупність фактів, виведення з гіпотез часткових тверджень та їхнє пояснення;
- теоретичне моделювання: побудова моделей за допомогою математики, семіотики тощо, вивчення її властивостей та перенесення на об’єкт дослідження;
- сходження від абстрактного до конкретного: виділення елементарних характеристик фактів та зведення їх в єдину систему тверджень;
- поєднання історичного та логічного: дослідження історичного розвитку певного явища з виділенням необхідних зв’язків та відношень і зведенням їх до єдиної системи тверджень;

- системно-структурний: вивчення об'єкта за елементами структури та їхніми взаємозв'язками.

Види наукового знання.

Питання класифікації наукового знання на даний час залишається дискусійним. Це пов'язано:

- з великою кількістю наукових дисциплін, які необхідно класифікувати;
- з поширеністю *міждисциплінарних* досліджень та *некласичних* дисциплін, які вибудовуються на межі кількох класичних (наприклад, прикладна лінгвістика, соціобіологія тощо);
- з наявністю різних *підстав* класифікації наук.

Зокрема, наукове знання класифікується за такими *підставами* (за Віктором Ільїним та Анатолієм Калінкіним (Природа науки: Гносеологічний аналіз, М., 1985)):

- за способом відображення сутності знання: феноменалістське (описове), яке характеризується якісним аналізом, та есенціалістське (пояснювальне), яке будується з використанням кількісних методів;
- за відношенням до діяльності тих чи інших суб'єктів: дескриптивне (описове) та прескриптивне (нормативне), яке містить приписи, прямі вказівки до діяльності;
- за функціональним призначенням: фундаментальне, прикладне та розробки;
- за групами предметних областей: математичне, природниче, гуманітарне, технічне;
- за пріоритетним методом (класифікація неокантіанців): номотетичні (науки про природу) та ідіографічні (науки про дух).

Цікава класифікація була запропонована російським дослідником Олександром Івіним, який намагається розташувати традиційну класифікацію наук за групами предметних областей в контурах двох пар критеріїв розмежування (тобто, проектуючи її на класифікацію за пріоритетним методом):

- тяжіння до використання *абсолютних* або *порівняльних* категорій;
- орієнтація на опис або оцінку.

Відповідно до схеми:

А) природничі науки використовують порівняльні категорії (наприклад, часовий ряд „раніше-пізніше-одночасно”, просторовий ряд „ближче-далі”) і тяжіють до опису;

Б) соціальні науки використовують порівняльні категорії, і тяжіють до оцінки;

В) гуманітарні науки використовують абсолютні категорії (наприклад, часовий ряд „було-є-буде”, просторовий ряд „тут-там”) і тяжіють до опису (як історія) або до поєднання опису з оцінкою (наприклад, психологія);

Г) нормативні науки (етика, естетика, мистецтвознавство тощо) використовують абсолютні категорії, і тяжіють до оцінки (формулюють норми).

Найбільш повною на сьогодні класифікацією наук за видами є наступна:

- природничі
- інженерно-технічні та технологічні (техніко-прикладні)
- логіко-математичні (інструментальні, точні, формальні)

- соціально-гуманітарні (соціальні та гуманітарні, гуманітарні та соціально-економічні).

Попри те, що соціальні та гуманітарні науки дуже близькі (що й дозволяє звести їх до єдиного виду наукового знання), між ними існують також відмінності (згідно з В.Є.Кемеровим):

- методологічні: соціальне тяжіє до *загальнонаукових* чи *природничонаукових* стандартів дослідження, гуманітарне – до власних *специфічних* прийомів дослідження;
- логічні: соціальне прагне виявити *загальне*, гуманітарне – прагне досягнути *одиничне*, унікальне, індивідуальне;
- гносеологічні: соціальне тяжіє до *об'єктних* пояснень, гуманітарне – до опису конкретних *суб'єктів* суспільно-історичного буття.

Технічні науки та інструментальні були виділені в якості окремих видів знання порівняно нещодавно й суперечки щодо їхнього статусу та особливостей все ще дуже актуальні. Окреслимо коротко їхню специфіку.

Технічні науки, як прийнято вважати, сформувалися значною мірою на ґрунті природничих, а тому їхня специфіка традиційно виявляється у співставленні з останніми. Отже, специфіка технічних наук:

- їхнім предметом є закономірності створеної людиною „другої природи” – техніки;
- вони засновані на *відтворенні* прийнятих в окремій області науки принципів та правил;
- оцінюються не лише на *істинність*, але й на *ефективність* (звідси, прагматичність методу технічних наук як орієнтація не на пізнання сутності явища, а на конкретний практичний результат);
- реальність технічних наук є більш складною, ніж реальність природничих (оскільки не може елімінувати складну взаємодію фізичних факторів), але, водночас, менш абстрактною та ідеалізованою;
- якщо природничі науки використовують *поняття* (фізик вивчає „швидкість”), то технічні – *концепт-цінність* (інженер розраховує швидкість з огляду на надійність, результативність, ефективність).

Іноді в складі технічних наук виділяють *технологічні*, які спрямовані на опис функціонування конструкцій, технологічних операцій тощо, тобто, фіксують динамічний аспект застосування техніки.

Прикладом точних (формальних, інструментальних) наук є математика, логіка, теоретична інформатика, статистика, теорія систем, теорія прийняття рішень, теорія інформації, кібернетика тощо. Особливостями точних наук називають:

- предметом їхнього вивчення є кількісно точні закономірності;
- результатом їхніх досліджень є конкретне число (символ, код, фігура тощо);
- логічна та методологічна незалежність від емпіричних методів (тобто, абстрактність підходу до досліджуваного явища);

- широке застосування в інших – головні, в природничих та соціальних – науках.

Наука в сучасному розумінні слова сформувалася у період Нового часу. Хоча історія наукових уявлень сягає античних часів, саме в Новий час наука стає основоположною (конститутивною) складовою світогляду. Це було пов'язано з багатьма причинами як соціально-історичного, так і світоглядного плану. Важко сказати, що більше вплинуло на зростання важливості наукового осягнення світу – чи соціальні зміни, чи світоглядні.

Природничо-наукове та соціогуманітарне знання почали формуватися приблизно в один час, але **сучасний** образ *природничих* наук сформувався швидше, ніж соціальні та гуманітарні знання. Річ у тім, що у зв'язку з потребами, які виникли в період Нового часу, на передній план виходить здатність наукового знання забезпечити вирішення *практичних* завдань, яку змогло виробити експериментальне природознавство. СГ знання традиційно вважалося сферою „теоретичних” розвідок, а тому, за визначенням, не підходило під нове визначення науки, яке сформувалося у Новий час.

Однією з найважливіших причин утвердження цінності ПН пізнання В.Розін називає соціальні потрясіння Нового часу разом із посиленням секуляризаційних процесів. Тобто, у відповідь на усвідомлення нерозумності безпосередньо спостережуваної дійсності (наприклад, соціальних процесів), в людини Нового часу виникає потреба „привести” таку дійсність у відповідність зі світом порядку, який осягається розумом. Образ такого світу могло вибудувати природознавство.

Формування сучасного образу соціальних та гуманітарних наук пов'язане, з одного боку, зі зростанням значущості особистості та приватних форм життя у ХІХ ст, а з іншого – з боротьбою окремих дослідників зі спробами поширити ПН підхід на людину, суспільство, культуру тощо.

Як наслідок, починаючи з середини ХІХ ст., доцільно вести мову про дві провідні позиції щодо співвідношення природничо-наукового та соціогуманітарного пізнання:

- *редукція* СГ пізнання до ПН („натуралістика”, згідно з В.В.Ільїним), що виявляється у некритичному запозиченні ПН методів, що неминуче призводить до одного з різновидів редукціонізму: фізикалізму, фізіологізму, біхевіоризму, енергетизму тощо;
- *протиставлення* ПН та СГ пізнання („гуманітаристика”, згідно з В.В.Ільїним), що виявляється у абсолютизації специфіки СГ пізнання, яка супроводжується дискредитацією „точних” наук.

Якщо перша позиція ґрунтувалася на очевидних успіхах ПН пізнання в період Нового часу, то позиція протиставлення – на доволі суттєвих відмінностях між ПН та СГ пізнанням.

Відмінність між ПН та СГ пізнанням встановлюється за різними підставами:

- А) за об'єктом
- Б) за предметом
- В) за методом
- Г) за цілями

За об'єктом ПН та СГ пізнання відрізняються наступним чином:

1. Об'єктом ПН пізнання є *природа*; СГ – *людська діяльність*, її форми та результати (витвори людського *духу*, тобто, витвори мистецтва, мова, соціальні інститути тощо, або *тексти*, або *культура*).
2. В ПН пізнанні природа виступає об'єктом, *незалежним* від суб'єкта; в СГ – суб'єкт, по суті, досліджує *самого себе*.
3. ПН пізнання: природа – *позаісторична*; СГ: культура – *історичний* процес створення все новіших та досконаліших форм значущостей та сенсів.
4. ПН пізнання: природа – царство *необхідних* законів; СГ: культура – продукт *вільної* діяльності людини.
5. Об'єкт ПН пізнання вважається умовно *незмінним*, знання про нього змінюється; в СГ пізнанні еволюція знання відображає еволюцію об'єкта.

За предметом:

1. ПН пізнання орієнтується на виявлення *каузального*, тобто, *причинно-наслідкових* відношень та взаємодій; СГ – *нормативного*, тобто, детермінованого цінностями, нормами та ідеалами (або відношення між *знаком* та *позначуваним*). Звідси також впливає те, що ПН пізнання прагне окреслити межі єдиної системи, *всередині* якої працює каузальний ланцюг; СГ пізнання намагається з'ясувати можливість та міру *зовнішніх* впливів на досліджувану систему.
2. ПН пізнання орієнтується на виявлення *суцього* (*наявного*, буття); СГ – *належного*, ціннісно навантаженого.
3. ПН пізнання орієнтується на *встановлення фактів* [як елементів об'єктивного світу]; СГ – на *розкриття сенсів* (чому та з якою метою людина створила дещо), які є результатом інтелектуальної активності, інтерпретації, прояснення, конструювання.

За методом:

1. Для ПН пізнання властиве чітке суворе *розмежування* між суб'єктом та об'єктом; для СГ – орієнтація на їхній *взаємозв'язок* та *взаємозалежність* (причому, врахування того, що об'єкт залежить від засобів та умов спостереження).
2. Головною операцією ПН пізнання є *пояснення* [окремих випадків загальних законів]; СГ – *розуміння* [явищ шляхом осягнення сенсу], тобто, конкретно-історичне та телеологічне пояснення, яке враховує цілі та мотиви.
3. ПН пізнання *заперечує* історичний релятивізм природних закономірностей; СГ – *бере до уваги* історичну визначеність людської діяльності.
4. В ПН пізнанні дослідник орієнтується передусім на *кількісні* показники; в СГ – на *якісні*.
5. В ПН пізнанні *емпірична* компонента дещо переважає над теоретичною; в СГ – *теоретична* компонента дещо переважає над емпіричною.

За цілями:

1. Метою ПН пізнання є відкриття та формулювання *загальних* законів; метою СГ – пізнання *унікальних, індивідуальних, неповторних* явищ культури.
2. Для ПН пізнання важливим є *передбачення нових* явищ і процесів на основі відкритих закономірностей; для СГ – *впорядкування наявного* відповідно до нормативно-ціннісної схеми.

3. ПН пізнання орієнтується на використання на *практиці* пізнаних закономірностей (через техніку та технології); СГ – на розвиток людської духовності (на збагачення сфери *теоретичного* знання).

Щоправда, сучасна ситуація дещо відрізняється від тієї, в якій сформувалися основні відмінності між ПН та СГ пізнанням. Якщо у XIX столітті позитивісти очікували, що зразком, до якого повинні тяжіти та, врешті-решт, прийти всі науки, є природничі дисципліни, то на межі XX-XXI ст. все більш очевидною стає залежність природничих досліджень від парадигми СГ пізнання. Зокрема, це виявляється у таких моментах сучасних природничих досліджень:

1. Еволюціонізм поширюється на всі області дослідження (від мікросвіту до мегасвіту), тобто, природа вже *не* розглядається як *позаісторична*.
2. Втрачає легітимність та беззаперечність суб'єкт-об'єктне *протиставлення*, тобто, спостережувана природа розглядається не як природа сама по собі, а як те, що виявляється завдяки людському способу постановки питання про неї.
3. Опозиції, за якими раніше диференціювали ПН та СГ пізнання – „необхідність – свобода”, „причинність (каузальність) – цільовий підхід (телеологія)”, „фактичне – належне” – *зближуються*.
4. Методологічні операції, які використовуються і в ПН пізнанні, і в СГ, мають, за висловом А.Івіна, *описово-оціночну (deskриптивно-прескриптивну)* природу.

Таким чином, попри очевидну відмінність між ПН та СГ пізнанням, на сучасному етапі розвитку науки немає підстав заперечувати легітимність одного чи другого. Слід шукати можливості взаємного збагачення методології як природничого, так і соціогуманітарного пізнання, але без редукування одного до іншого.

Література до теми:

1. Баранец Н.Г. Философия науки (учебник для аспирантов). – Ульяновск: Издатель Качалин Александр Васильевич, 2013. – 318 с.
2. Будко В. В. Философия науки: Учебное пособие / В. В. Будко. – Харьков: Консум, 2005. – 268 с.
3. Микешина Л. А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: учеб. пособие / Л. А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. – 464 с.
4. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / Петрушенко В. Л. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: „Магнолія плюс”; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506 с.
5. Семенюк Е.П. Філософія сучасної науки і техніки: підручник для студ. вищих навч. закл. / Е.П.Семенюк, В.П.Мельник. – Львів: Світ, 2006. – 152 с.
6. Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки: Учебник / Е. В. Ушаков. – М.: Издательство „Экзамен”, 2005. – 528 с. – (Серия „Учебник для вузов”).
7. Философия и методология познания: Учебник для магистров и аспирантов / Под общ. и науч. ред. В. Л. Обухова, Ю. Н. Солонина, В. П. Сальникова и В. В. Васильковой. – СПб.: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности „Университет”, 2003. – 560 с.

8. Философия науки в вопросах и ответах: Учебное пособие для аспирантов / В. П. Кохановский [и др.]. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 352 с. – (Высшее образование).
9. Философия науки: учеб. пособие для вузов / под ред. С. А. Лебедева. – Изд. 5-е, перераб. и доп. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2007. – 731 с. – („Gaudeamus”).
10. Цофнас А.Ю. Гносеология: Учебное пособие. – К.: Алерта, 2005. – 232 с.
11. Штанько В. И. Философия и методология науки. Учебное пособие для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов / В. И. Штанько. – Харьков: ХНУРЭ, 2002. – 292 с.

Лекція 6: Поняття методу і методології.

1. Поняття методу, методології та методики.
2. Складові методу. Властивості методу.
3. Класифікація методів.
4. Поняття діалектики.

Поняття методу, методології та методики.

Методологічна проблематика тісно пов'язана з гносеологічною та порівняно нещодавно набула самостійного статусу. Її витoki з'являються виразно у представників елейської школи, зокрема, у протиставленні Парменідом „вірного” та „невірного” шляхів пізнання. Також атом розглядався Демокритом не лише в онтологічному ключі, але і як логічний початок витлумачення світу, тобто, методологічно.

Метод стає предметом розгляду тоді, коли вперше акцентується на відношенні людини до світу (Сократ, Платон, Аристотель).

В Новий час методологічна проблематика починає домінувати, що було пов'язано з потребою науки в адекватному методі пізнання. Саме в Новий час методологічна проблематика поступово набуває самостійного статусу та з'являються систематичні дослідження, присвячені методу пізнання.

Поняття „метод” походить від давньогрецького „мета-одоїс”, що означає „через відстежений (підготовлений) шлях”. Під „методом” слід розуміти:

- систему правил та прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства і мислення;
- шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні та практиці;
- прийом теоретичного дослідження чи практичного втілення чогоось із врахуванням знання закономірностей розвитку об'єктивної дійсності.

Метод прийнято співставляти із суб'єктом та об'єктом.

З одного боку, метод регулює пізнавальну діяльність, виступає знаряддям діяльності суб'єкта (і, в такому відношенні, обмежує сваволлю суб'єкта, хоча вибір методу залежить від суб'єкта). З іншого боку, метод залежить від об'єкта („який об'єкт, такий і метод”), і навпаки („який метод, такий об'єкт”: це останнє пов'язано з тим, що оскільки досліджувані явища є *складними*, то в залежності від обраного методу перебуває те, що досліджуватиметься у складному *комплексі* явищ, що врешті-решт набуде статусу об'єкта пізнання).

Метод слід відрізнити від близьких до нього форм діяльності: процедури, алгоритму, рецепту, спільним для яких є некритичне передбачення очікуваного результату, що забезпечується суворим дотриманням певної схеми (послідовності) дій. Тобто, метод, на відміну від цих форм, вимагає чіткого *усвідомлення* діяльності, засобів та результатів.

Методологія може бути визначена наступним чином:

- сукупність методів, застосовуваних у певній науці;
- сукупність фундаментальних, перш за все, світоглядних принципів, які скеровують дослідження у сфері теоретичних і практичних проблем;
- вчення про метод, що пов'язане із самопізнанням науки.

Також від „методу” і „методології” прийнято відрізняти „методику”. Методика – збирання та розробка ефективних способів використання певних методів у *конкретних* ситуаціях пізнання та діяльності (наприклад, „методика гри на фаготі”, „методика вивчення іноземної мови у вищій школі” тощо).

Складові методу. Властивості методу.

Будь-який метод містить такі складові:

А) описову (опис інструментів, обладнання, засобів, умов, матеріалів, що використовуються у методі), яка дає відповідь на питання: „Що?”.

Б) операціональну або процедурну (послідовність дій), що відповідає на питання: „Як?”.

В) концептуальну (обґрунтування самої можливості так чи інакше будувати метод), яка дає відповідь на питання: „Чому?” та формулюється у вигляді певних принципів (наприклад, „принцип простоти” і „принцип відносності” у фізиці, загальнонауковий „принцип економії мислення” тощо).

Будь-який метод можна оцінити на предмет виявлення так званих „властивостей” методу (і тим самим оцінити його ефективність, адекватність, можливості застосування у конкретній пізнавальній ситуації). Найважливіші властивості методу:

1. Ясність (загальнозрозумілість).
2. Детермінованість (відсутність вседозволеності у застосуванні певних принципів суб’єктом; передбачає, що кожен наступний етап методу прямо пов’язаний з попереднім етапом).
3. Спрямованість (підлеглисть певній меті).
4. Результативність (здатність забезпечити досягнення певної мети).
5. Плідність (здатність давати, окрім прямих (очікуваних) результатів, ще й побічні, але важливі).
6. Надійність (висока ймовірність отримання шуканого).
7. Економність (результативність із мінімумом витрат часу та засобів).

Класифікація методів.

Методи прийнято класифікувати за різними підставами. Ось кілька класифікацій.

А) за співвідношенням у змісті методу загальних ідей, принципів та конкретних правил методи поділяють на:

1. Методи-підходи – загальні ідеї, принципи, які формують вихідні позиції дослідника.
2. Методи-прийоми – конкретні правила, алгоритми дій, безпосередній інструментарій пізнання.

Б) за видами наук виділяють методи:

1. гуманітарних наук;
2. природничих наук;
3. соціальних наук;
4. інструментальних наук (математичні, логічні тощо).

В) за функціональним призначенням або за рівнями пізнання виділяють методи:

1. емпіричного етапу пізнання (вони забезпечують здобування та первинну обробку інформації): порівняння, вимірювання, опис, класифікація, спостереження, експеримент тощо.
2. емпірико-теоретичного етапу пізнання (вони забезпечують опрацювання фактів та проникнення в сутність досліджуваних процесів): аналіз, синтез, індукція, дедукція, формалізація, ідеалізація тощо.
3. теоретичного етапу пізнання (забезпечують формування *теорій* через постановку *проблем* та аналіз *гіпотез*): аксіоматико-дедуктивний, гіпотетико-дедуктивний, системно-структурний. Теоретичного моделювання, сходження від абстрактного до конкретного, поєднання історичного та логічного тощо.
4. окремо виділяють так звані „евристичні методи” (прийоми та дії, що активізують творчий процес, скорочують шлях вирішення складних пошукових завдань): наприклад, „мислення вголос”, „мислення з олівцем”, „мозковий штурм”, „синектичний штурм” тощо.

Г) за широтою використання та глибиною проникнення в сутність досліджуваного виділяють методи:

1. загальнофілософські: феноменологічний, герменевтичний, діалектичний, аналітичний, метафізичний тощо.
2. загальнологічні: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, екстраполяція тощо.
3. загальнонаукові: ідеалізація, формалізація, системно-структурний тощо.
4. конкретно-наукові: наприклад, метод вуглецевого аналізу в історичних науках (археології, нумізматиці).
5. конкретні методики.

Поняття діалектики.

В українських підручниках з філософії прийнято розглядати ще одне поняття, яка тематично є наближеним до гносеологічної проблематики. Йде мова про поняття „діалектика”, що так само має відношення до онтологічної та методологічної проблематики. Тому ми розглядатимемо діалектику як світоглядно-методологічний принцип, в основі якого лежить поняття розвитку.

Термін „діалектика” походить від давньогрецьких слів, що перекладаються як „вміння вести розмову, сперечатися”. Але в такому своєму значенні термін позначає лише невелику частину свого предмету. Більше того, таке визначення не відповідає сучасному розумінню діалектики. Для того, щоб з’ясувати, як слід розуміти поняття „діалектика”, прослідкуймо історію постання цього принципу та його основні значення в історії філософії.

В історії філософії існують два головних значення „діалектики”: по-перше, діалектика як метод пізнання і, по-друге, діалектика як бачення світу у вигляді безперервного процесу змін.

Точний час появи цього терміна у давньогрецькій філософії невідомий. Вперше ми зустрічаємо його у представників періоду високої класики (Сократ, Платон, Аристотель). Хоча запозичене воно було, очевидно, з термінології софістів. Річ у тім, що в першому своєму значенні – „мистецтво сперечатися” – діалектика найкраще відповідала потребам діяльності саме софістів, слугуючи засобом вирішення політико-правових та етико-звичаєвих проблем. У Сократа і Платона діалектика перетворюється на метод пошуку

істини та аналізу понять. Зокрема, в Сократовому діалозі можна виразно побачити так звану негативну (приведення опонента до усвідомлення суперечливості його позиції шляхом майстерно поставлених запитань) і позитивну (як аналіз понять через їхній вид і рід) діалектику. Близьким до античного є розуміння діалектики в Середні віки (зокрема, дуже виразно у П.Абеляра, що прямо використовував запитально-відповідну форму для викладу власних ідей).

Проте, ще до такого пізнавально-методологічного розуміння діалектики в античній філософії з'являється діалектика як світоглядний принцип. Засновником діалектичного бачення світу вважають Геракліта. Хоча він не вживає поняття „діалектика”, але розглядає світ як змінний і рухомий у своїй основі. Пізніше такий світоглядний принцип одержав назву „діалектика”. „Діалектику” саме в такому розумінні ми знаходимо у Платона, який вважав, що буття містить в собі суперечності (наприклад, є водночас множинним та єдиним, незмінним та змінним тощо), у представників неоплатонізму, у ренесансних філософів Дж.Бруно і Миколи Кузанського (наприклад, розуміння Бога (і світу) як „співпадіння протилежностей”).

Найбільшого успіху в обґрунтуванні діалектики як філософської теорії розвитку і водночас як теорії пізнання досягнув представник німецької класичної філософії Г.Гегель. Головна його заслуга, за словами німецького філософа К.Маркса, полягає в тому, Гегель вперше побачив весь природний, історичний та духовний світ у вигляді процесу, тобто, в безперервному русі, зміні, перетворенні та розвитку, і зробив спробу розкрити внутрішній зв'язок цього руху та розвитку.

Саме Гегелю належить формулювання трьох діалектичних законів, які він розглядав як закони розвитку природи, суспільства і людської свідомості: закону заперечення заперечення, закону переходу кількості в якість, закону єдності та боротьби протилежностей.

Закон заперечення заперечення може бути сформульованим так: будь-яка зміна відбувається у два етапи – спочатку вихідне явище перетворюється у свою протилежність, а потім відбувається повернення до вихідного явища, але на більш високому рівні. Для ілюстрації наведемо класичний приклад: проросле зерно „заперечується” своїм стеблом (воно вже не є зерном) – і це перше заперечення, але потім на стеблі з'являється не одне, а кілька зерен – це друге заперечення. Можна розглядати цей закон і в такому вигляді: кожен наступний етап розвитку є запереченням попереднього, але він, у свою чергу, буде заперечений ще якимось наступним (подібно до того, як молодість є, до деякої міри, запереченням юності, але й молодість буде заперечена зрілістю). Але напевно найбільш виразно цей закон діє на рівні людського пізнання як рух від однієї пізнаної сутності до її протилежності (перше заперечення), і до їхнього поєднання чи синтезу (друге заперечення).

Закон переходу кількості в якість сформулюємо так: в процесі розвитку певної якості (явища, предмету тощо) накопичення її кількісних змін призводить до зміни самої якості (ми одержуємо інший предмет чи явище). Класичний приклад – це коли зі зміною температури вода змінює якість (зі зростанням температури переходить в газоподібний стан, зі зниженням – у твердий). Можна також проілюструвати так: якщо ми додаватимемо копійку до копійки, то будемо отримувати дві, три, чотири і так далі копійки, але при досягненні певної межі (вона позначається категорією „міра”) ми одержимо не просто сто копійок, а деяку інакшу якість, яка йменується „гривня”.

Закон боротьби та єдності протилежностей говорить нам, що сутність речі (явища) визначається єдністю внутрішніх протилежностей в її змісті. Наприклад, як різні напрямки філософської антропології вважають людину єдністю біологічного та соціального, природного і культурного, духу і тіла, тваринного і божественного. Цей закон можна розуміти і таким чином: кожна якість виявляється через свою протилежність, не може без неї виявитися (тому вони завжди єдині). Наприклад, ми знаємо, що таке стан здоров'я, бо можемо відрізнити його від стану хвороби; якби не було зла, то ми не могли б позначити щось як добро; темне визначається як відсутність світлого тощо.

Також важливим питанням при розгляді діалектики є її співвідношення з іншими світоглядно-методологічними позиціями: з метафізикою, софістикою, еклектикою, релятивізмом та догматизмом, які часто об'єднують під рубрикою „альтернативи діалектики”. Проте, слід зазначити, що діалектика так само може виступати як альтернатива в порівнянні з іншою позицією, якщо ми поставимо її в один ряд з рештою (наприклад, альтернативами метафізики є діалектика, релятивізм і т.д.).

Метафізика, на відміну від діалектики, наполягає на тому, що світ в основі своїй є сталим і незмінним, і в нашому пізнанні ми повинні орієнтуватися на пошук деяких незмінних, вічних, абсолютних підстав буття. На цій підставі метафізика заперечує рівноправність протилежностей, визнаючи лише одну з них істинною, а іншу оголошуючи недосконалою формою вираження першої.

Софістика – це навмисне свідоме застосування в доведенні, суперечках, роздумах явно хибних тверджень або висновків, які часто є правильними з формального боку. Софістика стає можливою завдяки тому, що її прихильники вважають найважливішим словесне вираження знання, а оскільки будь-яке твердження можна переформулювати, то вважають, що істина відносна. А тому має слухність той, хто зміг переконати у своїй правоті, – без різниці, чи відповідає сказане дійсності. В цьому сенсі софістика близька до релятивізму.

Релятивізм – світоглядна позиція, яка заперечує абсолютність істини, вважаючи, що будь-яка істина є відносною.

Догматизм протилежний до релятивізму і наполягає на необхідності сталого, абсолютного знання.

Еклектика – це поєднання різнорідних елементів, які часто є такими, що поєднуються тільки з порушенням логіки побудови самої системи, оскільки еклектика відзначається довільністю поєднання, ігноруючи необхідність внутрішніх закономірностей.

Підсумовуючи, відзначимо, що діалектику не слід ігнорувати, оскільки вона займає помітне місце в історії філософських пошуків, але й не слід абсолютизувати, оскільки вона виступає лише одним із багатьох можливих способів наближення до істини.

Література до теми:

1. Будко В. В. Философия науки: Учебное пособие / В. В. Будко. – Харьков: Консум, 2005. – 268 с.
2. Микешина Л. А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: учеб. пособие / Л. А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. – 464 с.

3. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / Петрушенко В. Л. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: „Магнолія плюс”; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506 с.
4. Семенюк Е.П. Філософія сучасної науки і техніки: підручник для студ. вищих навч. закл. / Е.П.Семенюк, В.П.Мельник. – Львів: Світ, 2006. – 152 с.
5. Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки: Учебник / Е. В. Ушаков. – М.: Издательство „Экзамен”, 2005. – 528 с. – (Серия „Учебник для вузов”).
6. Философия и методология познания: Учебник для магистров и аспирантов / Под общ. и науч. ред. В. Л. Обухова, Ю. Н. Солонина, В. П. Сальникова и В. В. Васильковой. – СПб.: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности „Университет”, 2003. – 560 с.
7. Философия науки в вопросах и ответах: Учебное пособие для аспирантов / В. П. Кохановский [и др.]. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 352 с. – (Высшее образование).
8. Цофнас А.Ю. Гносеология: Учебное пособие. – К.: Алерта, 2005. – 232 с.
9. Штанько В. И. Философия и методология науки. Учебное пособие для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов / В. И. Штанько. – Харьков: ХНУРЭ, 2002. – 292 с.

Лекція 7: Людина як предмет філософського розгляду.

1. Категоріальні визначення людини. Людина, індивід, особа, особистість, індивідуальність.
2. Стратегії інтерпретації людини. Сутнісні риси людини.
3. Філософські версії антропогенезу.

Категоріальні визначення людини. Людина, індивід, особа, особистість, індивідуальність.

Як відомо, у понятті світогляду як центрального філософського поняття закладене не просто знання про світ, але й взаємозв'язок між ним і тим, хто оглядає світ. Звідси випливає, що філософія як світоглядне знання ставить питання не просто про світ, а про людське відношення до світу. Тому філософії також вкрай важливо дати відповідь на питання „Хто така людина?”. І це питання настільки важливе для філософської думки, що впродовж тисячоліть мислителі не полишали спроб відповісти на нього, а в ХХ ст. навіть сформувалася спеціальна дисципліна, що займається найбільш загальним осмисленням сутності людини, – філософська антропологія.

Виявляється, що дати відповідь на питання про сутність людини надзвичайно складно. Основна проблема виникає у зв'язку з тим, що вияви суто людського є дуже різноманітними, а будь-яке визначення обмежує те, що визначається, і в такому випадку визначення людини було б неповним та неточним. Характерний приклад з історії філософії демонструє це. Давньогрецький філософ Платон визначив людину як „двоногу істоту без пір'я”, на що один із його опонентів приніс обскубаного півня і мовив: „Ось людина...”. Це ж стосується і поширених визначень „людина – це істота, наділена розумом”, „людина – істота соціальна” тощо. Вони підкреслюють лише якийсь один вияв людського, нехтуючи рештою. Тому філософи вже давно прийшли до думки, що визначення людини залежить від того аспекту в її сутності, який виділяє дослідник: біолог дає біологічне визначення людини, соціолог – соціологічне тощо. Завдання філософії – максимально враховувати слушні моменти таких визначень і так наблизитися до розуміння сутності людини.

Перші труднощі виникають вже тому, що існують кілька слів, які позначають людину та часто використовуються як синоніми, хоча кожне з них підкреслює якийсь окремий момент в людській сутності. На сучасному етапі розвитку філософії ці поняття розмежовуються так.

Людина – це термін, що позначає вид у біологічній класифікації („*homo sapiens*” означає „людина розумна” і це єдиний відомий сучасній науці вид людей; решта вважаються вимерлими).

Індивід – це окремий представник виду „людина розумна”. Цим поняттям позначають сукупність головних (але не всіх) характеристик, що притаманні людям як живим організмам. Наприклад, людина залишається людиною, навіть якщо у неї відсутня кінцівка або вона визнана психічно неповносправною. В цьому сенсі кожен із нас народжується людиною та індивідом.

Особу як поняття часто плутають з особистістю, а деякі дослідники взагалі не виділяють окремо поняття „особа”, обмежуючись лише „особистістю”. Це пов’язано, очевидно, з нерозрізненням цих понять в російській мові (де вживається „личность”), від якої в силу історичних обставин залежить українська наукова термінологія. Проте, аналіз європейських мов свідчить, що в них розрізняються два значення (наприклад, в англійській мові є „person” і „personality”, у німецькій – „Person” і „Persönlichkeit” тощо). Ми пропонуємо розрізнити ці поняття так: особа – це соціальна характеристика людини. В першу чергу, це людина як суб’єкт та об’єкт соціальних стосунків, як носій певних соціальних ролей. Відмінність цього поняття від попередніх полягає в тому, що ми не народжуємося особами, а одержуємо статус особи від суспільства завдяки відповідності певним умовам, які самі по собі від нас майже не залежать. В різних суспільствах умови різні, але є деякі спільні ознаки визнання людини особою: наприклад, людина отримує посвідчення особи, виборчі права, законодавчо закріплені обов’язки та особисту відповідальність за їх виконання тощо. В деяких випадках (наприклад, за умов психічної неповносправності) людина не одержує статусу повноцінної особи, тобто, залишаючись об’єктом соціальних відносин, вона часто обмежена в активному їх здійсненні (не є суб’єктом). Підсумовуючи, можна сказати, що особа – це формальне визнання людини самодіяльною повноправною та відповідальною істотою з боку суспільства.

Особистістю можна назвати людину, що усвідомлює власну унікальність, неповторність, власні вади і переваги, смаки, переконання тощо, відповідальність за свою діяльність. Тобто, людина постає самостійною і самодіяльною істотою для самої себе (на відміну від особи, яка визнається такою суспільством). Для того, щоб розрізнення між особою та особистістю стало ще очевиднішим, наведемо кілька прикладів. Якщо набуття статусу особи або його втрата мало залежать від самої людини (цей статус надає або відбирає суспільство), то статус особистості є здобутком самої людини. Суспільство (держава) може позбавити людину права активно впливати на соціальні відносини (наприклад, ув’язнити), але не здатне заборонити людині бути особистістю та виявляти власну самостійність (В.Стус, наприклад, знаходячись в ув’язненні, періодично оголошував голодування на знак протесту проти сваволі табірної охорони зокрема та радянської каральної системи взагалі, виявляючи тим самим свою особистісну позицію, яку жодна каральна система обмежити не могла). Суспільство (держава) може забезпечити лише права людини як особи, але особистістю людина стає з власної ініціативи та відповідаючи на внутрішню потребу, а не на зовнішню вимогу держави. Виконуючи певну соціальну роль (реалізуючись як особа), людина може залучати або не залучати до своєї діяльності особистісні переживання (вбиваючи ворога, солдат може перекладати свою відповідальність за позбавлення людини життя на офіцера, що дав наказ, на державу, від імені якої він бере участь у військових діях тощо, але також може відчувати власну вину та навіть діяти за власними переконаннями, а не за вимогами соціальної ролі „солдат”, тобто, стати дезертиром, здійснити самоскалічення, щоб потрапити у шпиталь, піти під трибунал за невиконання наказу чи навіть здійснити самогубство). В останньому сенсі, суспільство не може регулювати особистісну позицію людини, а здатне ефективно керувати людиною тільки на рівні формальних вимог, на рівні особи. Додамо до цього, що людина не народжується ні особою, ні особистістю, і навіть набувши статусу особи, на реалізуватися як особистість (тобто, все життя залишатися скоріше стандартним споживачем суспільного продукту та

виконавцем покладених на неї соціальних функцій (отримати освіту, відслужити в армії, одружитися, народити і виховати дітей (які, у свою чергу, повторять той самий стандартний шлях), відпрацювати і з почуттям виконаного обов'язку піти на пенсію), ніж творцем власного неповторного життя).

Ще вужчим поняттям є „індивідуальність”, яке означає такий рівень вияву особистості, коли людина не просто усвідомлює власне неповторне життєве завдання, але й намагається його реалізувати, навіть ціною суспільного невизнання і соціальної самотності (нерозуміння).

Для того, щоб не розчиняти поняття „людина” у згаданих вище, деякі автори пропонують інший шлях осмислення людини, – опис світу людського буття. З цієї позиції, людина виступає точкою перетину різних проекцій буття – природи, суспільства, культури, а власне людські якості виявляються призмою, через яку усвідомлюються зовнішній світ, соціальні відносини та ідеальні сутності (у зв'язку із цим Григорій Назіанин називав людину „мікрокосмосом”).

На такому шляху з'явилися різні інтерпретації сутності людини, які й розглянутися далі.

Стратегії інтерпретації людини. Сутнісні риси людини.

Традиційно людина вивчається філософією в контексті двох концепцій людини: діадичної та тріадичної.

Діадична в основу аналізу кладе розуміння людини як єдності деяких якостей, що перебувають між собою у відношенні протилежності: наприклад, двох типів потреб (біологічних та соціальних), двох типів програм успадкування якостей (генетичної та культурної) тощо.

Перші спроби помітні ще в епоху античності, і відтоді веде свою історію тенденція визначати людину як дуальну істоту, таку, що вміщує в собі різноманітні опозиції (власне людське і тваринне, людське і божественне, природне і суспільне, духовне і тілесне тощо). В залежності від того, якій зі складових надавалося більше значення, людина називалась чи то вищою твариною (як вважає еволюційна теорія походження людини), чи то вінцем творіння і цілковито виключеною зі світу природи (як переконує нас релігійна теорія походження людини) і т.п.

Хоча дуалізм у визначенні сутності людини досі не втратив значущості, але поступово на передній план починає виступати тріадична концепція.

Найбільш виразно тріадична концепція проявилась у розумінні людини християнськими мислителями. Людина розуміється як єдність тіла, душі та духу. Тіло є матеріальним виявом людини та місцем перебування душі. Душа – це початок, що індивідуалізує людину (наприклад, є суб'єктом свободи волі). Дух як поняття описує не стільки індивідуальне, скільки загальне та навіть всезагальне в людині, оскільки сфера буття духу – це людська культура.

На сучасному етапі розвитку тріадичної концепції її можна співставити із біопсихосоціальною концепцією людини, але з певними уточненнями (наприклад,

тілесність в останній розглядається ширше, ніж біологічна природа людини, оскільки людське тіло також є продуктом соціальної та культурної еволюції).

На основі діадичної та тріадичної концепцій будуються сучасні стратегії тлумачення людини, відмінності між якими пов'язані з акцентуванням тієї чи іншої складової людської сутності. Найважливішими філософськими стратегіями тлумачення людини називають:

- натуралізаторську
- екзистенціально-персоналістську
- раціоналістичну
- соціологізаторську.

Натуралізаторська тлумачить людину як елемент природи, підлеглий природним законам функціонування й такий, що не має у своїх характеристиках нічого *неприродного*. Варіанти натуралізаторської стратегії різні – від тлумачення людини як „вищої” тварини до інтерпретації її як глухого кута природного розвитку („тварини, що не відбулась”).

Екзистенціально-персоналістська розуміє людину як особливе начало, що не зводиться до жодних зовнішніх законів та якостей, а пояснюється, лише виходячи з її індивідуального досвіту та долі (Ж.-П.Сартр у зв'язку з цим висловився так: „Людина не має природи”).

Раціоналістична вважає людину істотою, сутнісною рисою якої є розум, свідомість, за допомогою якого найбільш радикально долається природне в людині.

Соціологізаторська називає людину продуктом соціальної еволюції, тобто, через соціалізацію оформлюються навіть генетично закладені природні якості (наприклад, прямоходіння). Людська природа формується суспільством та змінюється разом із ним. Варіантами цієї стратегії називають марксизм, структуралізм, постструктуралізм.

Оскільки жодна зі стратегій не позбавлена недоліків як наслідок абсолютизації одного з аспектів людської сутності, то сучасні філософи більше схиляються до визначення людини через цілий *комплекс* властивих їй рис. Наприклад, німецький філософ Л.Фейєрбах під назвою „сутнісні сили людини” розумів такі специфічно людські характеристики як розум, волю та почуття (сучасні дослідники додають до них також людську тілесність). Якщо ж спробувати проаналізувати сучасне розуміння специфіки людського у філософській антропології, то виявиться, що її намагаються окреслити, визначаючи людину як носія:

1) розуму; 2) віри; 3) розрізнення добра та зла; 4) усвідомлення власної смертності; 5) пам'яті про минуле та надії на майбутнє; 6) суто людських емоцій та якостей (сміх, плач, любов, ненависть, фантазія, творчість, оцінка тощо).

Але тільки з додаванням до суто людських якостей ще одного фактора – соціокультурного – стане зрозуміло, як людина виокремилась із природного середовища і заради чого зробила це.

Особлива значущість соціокультурного фактора виявляється в тому, що людина не може вижити лише завдяки генетично закладеним природним інстинктам, а нову позитивну програму розвитку, яка надбудовується над інстинктами, пропонує їй культура та соціальність.

Філософські версії антропогенезу.

Ще однією темою філософської антропології є антропогенез, тобто, відповідь на питання про фактори та особливості походження людини. Відповідь на питання про антропогенез є важливою з огляду на те, що перелік властивостей, які дозволили людині відділитися від природи, обумовлює перелік найбільш специфічних рис людини.

Найважливішими версіями антропогенезу є наступні.

1) Креаціоністська версія вважає людину продуктом спеціальної божественної творчості. Особливість версії в тому, що людина розглядається як принципово відмінна від інших природних утворень, оскільки є спорідненою не з природою, а з надприродним.

Сильною стороною креаціонізму є моральний пафос, який виступає проти біологізаторських тенденцій „боротьби за існування”, „вродженої агресії” тощо. Недоліком є недоведеність, оскільки Бог виступає „невідомою величиною”.

2) Трудова версія тлумачить людину як істоту, сутнісні риси якої (відмінності від найближчих родичів – мавп) закріпилися та розвинулися завдяки особливій формі адаптації – праці. Тобто, якщо тварина пристосовується до природи, то людина – змінює зовнішню природу за допомогою праці.

Найбільш проблемним питанням трудової версії є те, *чому* гомініди *почали* працювати.

3) Ігрова версія переконує, що людина стає людиною завдяки грі як творчій активності, яка виступає надлишковою по відношенню до матеріальних інтересів та потреб виживання. Гра є тим, що дає людині свободу, якої не мають інші живі істоти, діяльність яких спрямована на забезпечення життєвих потреб.

Перевагою версії є те, що вона з легкістю пояснює існування та значущість таких форм культури, які не відповідають вимозі практичної доцільності та корисності, – науки, філософії, моралі, релігії тощо.

4) Психоаналітична версія визначає людину як істоту, яка під дією протистояння психічного та культу витворює культуру. Особливість позиції в тому, що культура оцінюється в цілому як явище негативне, яке протистоїть здоровим силам природи.

5) Семіотична версія наполягає на тому, що людина стає людиною завдяки мові, що виступає своєрідним деміургом культури та людини.

Недоліком психоаналітичної, ігрової та семіотичної версій є непроясненість генези ключових факторів антропогенезу – відповідно культу, гри та мови.

Література до теми:

1. Бучило Н.Ф. Философия. Учебное пособие / Н.Ф.Бучило, А.Н.Чумаков. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 447 с.

2. Данильян О.Г. Основи філософії: Навч. посібник / О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
3. Данильян О.Г. Філософія: Учебник / О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. – М: Изд-во Эксмо, 2005. – 512 с.
4. Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Філософія. – СПб.: Изд-во ДНК, 2001. – 536 с.
5. Киричок О.Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381с.
6. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / Петрушенко В. Л. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: „Магнолія плюс”; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506 с.
7. Подольська Є. А. Філософія. Підручник – К.: Фірма „Інкос”, Центр навчальної літератури, 2006. – 704 с.
8. Присухін С.І. Філософія: навч. посіб./ С.І.Присухін. – К.: КНЕУ, 2008. – 361, [7] с.
9. Присухін С.І. Філософія: Навч. посіб./ С.І.Присухін. – У 2 ч. – Ч.ІІ. Система філософії у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях. – К.: КНЕУ, 2006. – 168 с.
10. Філософія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С.П.Щерба, В.К.Щедрін, О.А.Заглада; За заг. ред. С.П.Щерби. – К.: МАУП, 2004. – 216 с.
11. Філософія: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В.С.Стёпин [и др.]; под общ. ред. Я.С.Яскевич. – Минск: РИВШ, 2006. – 624 с.

Лекція 8: Цінності як предмет філософського осмислення.

1. Поняття цінностей. Подвійний характер цінностей.
2. Класифікація цінностей.

Поняття цінностей. Подвійний характер цінностей.

Серед сутнісних характеристик людини не останню значущість має здатність її до оцінювання як власної діяльності, так і тих явищ, які є самодостатніми (не є наслідком людської активності), але можуть прямо впливати на вирішення індивідом практичних та теоретичних проблем. Така оцінювальна діяльність була б неможливою без спеціально вироблених людською думкою мірил або ж критеріїв, які одержали назву „цінності”.

Попри те, що поняттям цінностей філософи цікавилися віддавна (зокрема, одним з перших підіймає питання про те, що таке благо, Сократ), лише у II половині XIX – на початку XX ст. набула свого оформлення філософська теорія цінностей, яку 1902 року французький дослідник Поль Лапі у праці „Логіка волі” назвав „аксіологією”.

Поняття „цінність” традиційно відносять до етико-естетичної сфери, але також воно має безпосереднє відношення до онтології, гносеології, антропології та соціальної філософії, оскільки цінності пов’язують в єдине ціле світ природи, свідомості та пізнання, переживання і діяльності, суспільного буття.

Слід мати на увазі, що цінності є ідеальним феноменом, особливістю якого, на відміну від матеріальних об’єктів, є приналежність до суб’єктивного сприйняття і свідомості. Будь-який предмет чи відносини набувають цінності для індивіда, оскільки викликають певні суб’єктивні переживання (страх, ненависть, радість, любов тощо) у зв’язку з володінням або втратою предмета чи відносин.

Тому під „цінностями” у найзагальнішому окресленні розуміють найбільш значущі для людини стани досконалості певного буття, відносно яких відбувається оцінювання конкретних проявів такого буття (наприклад, конкретний вчинок є добрим, оскільки в ньому реалізується добро як цінність).

Традиційно в аксіології виділяють два значення поняття „цінність”:

- широке: воно включає і позитивні, і негативні форми ціннісних відношень (добро-зло, краса-потворне, істина-хиба тощо);
- вузьке: коли під „цінністю” розуміють тільки позитивні з позиції певного суб’єкта форми (добро, краса, істина тощо), а негативні називаються „антицінностями”.

Проте, неважливо, якого саме значення надають дослідники цінностям, оскільки в будь-якому випадку підкреслюється *подвійний характер цінностей*, тобто, будь-яка цінність в абсолютному вияві виключає свою антицінність (або свій негативний вияв), але, також, будь-яка цінність набуває свого окреслення через протиставлення своїй антицінності.

Найважливішими характеристиками цінностей називають:

а) соціокультурний характер (поза межами суспільства та культури цінності не існують);

б) цінності мають інтросуб’єктивний характер, тобто, мають відношення до сфери прикладання зусиль кількох суб’єктів (звідси стає зрозумілим, що цінності існують

відносно незалежно від конкретного суб'єкта, але функціонують лише у зв'язку з його особистісними переживаннями, інтересами, потребами);

в) за своїм змістом цінності мають відносний характер (тобто, розуміння конкретних цінностей в різних спільнотах або в різні часи відрізняється, навіть попри те, що за формою спільноти визнають одні й ті ж цінності)

Класифікація цінностей.

Цінностей є достатньо багато, тому їх прийнято певним чином класифікувати. Слід, однак, пам'ятати, що будь-яка класифікація цінностей є досить умовною. Цінності можна класифікувати за такими підставами:

а) за сферами буття (таку класифікацію наводить російська дослідниця Людмила Баєва):

- онтологічні цінності (існування, рівновага, ускладнення, самоорганізація, прогрес);

- біологічні цінності (наприклад, природа, життя, адаптація, розмноження);

- антропологічні цінності (вони можуть бути розділені на кілька областей, наприклад: а) знання, істина, пізнання, творчість, споглядання; б) чеснотність, самовдосконалення, самоконтроль; в) свобода; г) чуттєвість, розум, інтуїція);

- суспільні цінності (вони теж можуть бути розділені на кілька областей, наприклад: а) праця, дозвілля, відпочинок; б) традиційне-інноваційне; в) гармонія, підлеглисть, контроль);

- естетичні цінності (наприклад: задоволення, доцільність, краса, гармонія, творчість);

- релігійні цінності (наприклад: святість, звільнення, спасіння, Бог, Дух).

б) за суб'єктами (носіями):

- індивідуальні цінності

- групові (локальні, регіональні) цінності

- загальнолюдські цінності

в) за сферами суспільного життя:

- духовні цінності;

- матеріальні цінності

г) за поширенням у суспільстві (класифікація Клайда Клакхона):

- домінуючі цінності (визнаються більшістю суспільства);

- варіантні цінності (визнаються меншістю, але більшість ставить до них терпимо);

- девіантні цінності (заборонені).

Література до теми:

1. Бучило Н.Ф. Философия. Учебное пособие / Н.Ф.Бучило, А.Н.Чумаков. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 447 с.

2. Данильян О.Г. Философия: Учебник / О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. – М: Изд-во Эксмо, 2005. – 512 с.
3. Кальной И.И. Философия. Учебное пособие. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2002. – 448 с.
4. Киричок О.Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381с.
5. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / Петрушенко В. Л. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: „Магнолія плюс”; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506 с.
6. Подольська Є. А. Філософія. Підручник – К.: Фірма „Інкос”, Центр навчальної літератури, 2006. – 704 с.
7. Присухін С.І. Філософія: навч. посіб./ С.І.Присухін. – К.: КНЕУ, 2008. – 361, [7] с.
8. Присухін С.І. Філософія: Навч. посіб./ С.І.Присухін. – У 2 ч. – Ч.ІІ. Система філософії у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях. – К.: КНЕУ, 2006. – 168 с.
9. Сілаєва Т.О. Філософія: Курс лекцій / Т.О.Сілаєва. – Тернопіль: СМП „Астон”, 2000. – 160 с.

Лекція 9: Філософське тлумачення явища культури.

1. Сучасні проблеми філософського розуміння культури. Суттєві ознаки культури.
2. Вихідні характеристики цивілізації. Співвідношення культури та цивілізації.

Сучасні проблеми філософського розуміння культури. Суттєві ознаки культури.

Питання про культуру в якомусь із її аспектів ставилися у філософських вченнях, починаючи з епохи античності. В певні періоди часу вони набували значення першорядних: наприклад, в добу Відродження – як питання про сутність мистецтва, роль митця тощо. Особливо інтенсивним стало філософське осмислення культури у ХХ ст., у зв'язку з чим навіть з'явилася спеціальна філософська дисципліна – філософія культури, яка стала відповіддю на кризові явища в сучасній культурі.

Кризовість культури у ХХ ст. виявилась передовсім у таких явищах:

- поступове розчарування у європоцентричності культури (європоцентричність означає, що саме європейська культура розглядається як найпродуктивніша, найдосконаліша та зразкова для інших культур) як наслідок „відкриття” неєвропейських самодостатніх культур;

- поява „масової” культури (передовсім, це розвиток „масового культуротворення” внаслідок появи портативної та легкої в користуванні „образотворчої” техніки, цифрової аудіо- та відеотехніки, що привело до процвітання графоманії, шоу-бізнесу та кічу як зразка примітивної, орієнтованої на широкий загальний мистецької продукції, яка не володіє насправді жодною естетичною чи художньою цінністю);

- радикальні зміни (в тому числі, кризові) у найважливіших складових культури (науці, мистецтві, релігії), пов'язані з появою та утвердженням неklasичного мислення;

- глобалізація (як здатність людства радикально впливати на планетарні параметри), в тому числі, економічна, політична, культурна;

- крах „проекту Модерну”, тобто, розчарування у можливості прогресу та раціоналізації людського співжиття, соціально-політичних відносин.

Ось ці зміни й загострили проблему культури у ХХ ст. Дослідники відразу зіштовхнулися із вкрай важкою проблемою – як визначити таке складне явище як „культура”, причому, так, щоб врахувати всі її можливі прояви та не обмежити її як явище. Другою важливою проблемою філософії культури стало відмежування поняття „культура” від поняття „цивілізація” і співставлення їх як явищ.

Праця над визначенням поняття „культура” привела до появи величезної їх кількості (перше наукове визначення культури дав 1871 року Е.Тейлор; в період 1871-1919 рр. з'явилося 7 визначень; А.Крьобер і К.Клакхон 1952 року налічили 157 визначень; в 1970-их рр. їх було близько 300, а на сучасному етапі розвитку науки кількість визначень культури вимірюється чотиризначним числом). У зв'язку з цим дослідники прийшли до усвідомлення неможливості однозначного і повного визначення такого складного явища, зупинившись на аналізі так званих сутнісних ознак культури, які акцентуються тим чи інакшим визначенням.

Зокрема, до культури необхідно відносити:

1. все те, що створене людиною на противагу до всього, що має природне походження, – світ артефактів;
2. способи, технології, методи культуротворчої діяльності;

3. сукупність духовних та матеріальних цінностей;
4. наслідки людської діяльності, які можуть бути оцінені як вияв максимальної досконалості для певного часу та можливостей (як, наприклад, єгипетські піраміди, що були збудовані без застосування важкої будівельної техніки, чи українську дерев'яні церкви, зведені без використання металевих кріплень);
5. способи збереження, поширення та використання культурних цінностей;
6. способи взаємодії між елементами культури та між різними культурами;
7. способи, правила, норми, стереотипи людської поведінки.

Лише беручи до уваги всі ці ознаки, можна збагнути її як явище, відрізнити власне культурні прояви від некультурних: наприклад, хоча дерева є, безперечно, природного походження, але насаджений людиною парк є культурним утворенням (перша ознака); людина, яка поводиться згідно з нормами суспільства, в якому живе, називається „культурною”, а та, що порушує норми, – „некультурна”, тобто, „злочинець” або „дикун” як носій іншої культури (сьома ознака).

Вихідні характеристики цивілізації. Співвідношення культури та цивілізації.

Друга важлива проблема – це проблема співвідношення культури з цивілізацією.

Обидва терміни увійшли в науку в один час (в епоху Просвітництва) і часто використовувалися як синоніми, хоча такими не є. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. питання про їхнє співвідношення особливо загострилося, і виокремилися дві позиції. Одна з них, в особі свого представника, німецького дослідника О.Шпенглера, розглядала цивілізацію скоріше як негативне явище, як омертвіння певної культури, її занепад, і, відповідно, приписувала цивілізації негативні характеристики. Серед них: деградація мистецтва і духовності, поширення масової культури, моральний занепад суспільства, домінування матеріальних цінностей над духовними тощо. Інша позиція (до якої можна зарахувати, хоча й в силу різних обставин, таких дослідників, як М.Данилевський, А.Тойнбі, американський дослідник І половини ХІХ ст. Л.Морган) твердить, що цивілізація є, скоріше, піком розвитку культури.

Істина, як відзначив ще давньогрецький філософ Арістотель, лежить десь посередині. Тому сучасне розуміння співвідношення цих двох явищ намагається брати до уваги аргументи обох сторін, тобто, і розмежовувати, і шукати спільне між культурою та цивілізацією. Це тим більше важливо, що артефакти часто мають і культурні, і цивілізаційні складові.

Тому запропонуємо наступну схему для розрізнення культурних та цивілізаційних складових у тому, що створене та твориться людиною.

Культура орієнтується, в першу чергу, на традицію (тобто, для неї цінністю володіє те, що отримане від предків, існує „споконовіку”), натомість цивілізація – на новацію (чим новіше – тим цінніше). Якщо культура прагне до втаємниченості (сакральності), то цивілізація – до спрощеності (профанності). Для культури предмети володіють неутилітарністю та самоцінністю (в контексті культури роботи, наприклад, Вінсента Ван Гога є безцінними, тобто, їх не можна замінити будь-чим еквівалентним). Натомість для цивілізації предмети володіють, в першу чергу, зручністю, комфортністю, ефективністю, престижністю, утилітарністю (корисністю) та мають грошову вартість (та ж таки картина Ван Гога має страхову вартість або може бути продана на аукціоні). Також можна сказати, що культура усуває страх перед Чужим (тим, що до неї не належить) завдяки

вивищенню власного, тоді як цивілізація – через уніфікацію (накидання представникам різних культур деякої універсальної культури, якою на сучасному етапі розвитку людства є американізована „культура” фаст-фуду, поп-музики, голлівудського кінематографу, релігійної індиферентності, ринкової економіки, представницької демократії тощо).

Проте, найважливішим підсумком є те, що на сучасному етапі розвитку людства і філософського мислення, цивілізацію слід розуміти як такий рівень і стан суспільства, якому притаманний високий злет культури та її ефективне функціонування в усіх галузях буття суспільства.

Література до теми:

1. Бучило Н.Ф. Философия. Учебное пособие / Н.Ф.Бучило, А.Н.Чумаков. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 447 с.
2. Данильян О.Г. Философия: Учебник / О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. – М: Изд-во Эксмо, 2005. – 512 с.
3. Киричок О.Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381с.
4. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / Петрушенко В. Л. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: „Магнолія плюс”; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506 с.
5. Присухін С.І. Філософія: навч. посіб./ С.І.Присухін. – К.: КНЕУ, 2008. – 361, [7] с.
6. Присухін С.І. Філософія: Навч. посіб./ С.І.Присухін. – У 2 ч. – Ч.ІІ. Система філософії у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях. – К.: КНЕУ, 2006. – 168 с.
7. Семенюк Е.П. Філософія сучасної науки і техніки: підручник для студ. вищих навч. закл. / Е.П.Семенюк, В.П.Мельник. – Львів: Світ, 2006. – 152 с.
8. Философия: Учебное пособие. 5-е изд. / под ред. проф. М.Н.Щербинина. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2010. – 388 с.

Лекція 10: Техніка як предмет філософського пізнання.

1. Проблемне поле філософії техніки. Значущість питання про техніку у філософії ХХ ст.
2. Поняття техніки та технології.
3. Оцінка впливу техніки на суспільний розвиток.

Проблемне поле філософії техніки. Значущість питання про техніку у філософії ХХ ст.

Поняття техніки та проблематика, пов'язана з осмисленням здатності людини до використання штучних знарядь діяльності, ставали предметом дослідження ще в античну добу. Саме слово „техніка” грецького походження та походить від слова, що означає „мистецтво”, „ремесло”. Проте, перші дослідження, спеціально присвячені поняттю техніки, з'являються лише у другій половині ХІХ ст., а сама дисципліна „Філософія техніки” формується лише у ХХ ст. Предметом філософії техніки стає сутність техніки, її місце серед інших явищ людського світу, її вплив на людину та суспільство.

Причинами формування „філософії техніки” слід вважати:

1. Набуття технікою статусу особливої самодостатньої сфери буття, що за своїм впливом та наслідками застосування виявляється формотворчою, а не просто інструментом. Як наслідок, техніка для сучасної людини постає як реальність більш природна та безпосередня, ніж явища природи.
2. Радикальність змін у всіх галузях життя суспільства, які спричинені розвитком техніки.
3. Виявлення спричинених розвитком техніки у ХХ ст. принципово нових аспектів її зв'язку з різними сферами людської життєдіяльності: наприклад, з природою людини, з моральним життям, з переживанням краси тощо. Як наслідок, традиційні філософські питання буття, пізнання, свідомості, людини, культури тощо потребують нового розгляду.

Сучасна філософія техніки постає комплексною дисципліною, до змісту якої входять такі дослідницькі галузі:

- онтологія техніки, яка акцентує на такому аспекті техніки як матеріалізація природних закономірностей, виявлених наукою;
- філософія історії техніки, яка вивчає найзагальніші закономірності розвитку техніки;
- соціологія техніки, в межах якої з'ясовуються особливості функціонування техніки у різних соціальних умовах;
- технічна футурологія як дослідження, спрямовані на прогнозування технічного розвитку та його наслідків;
- гносеологія техніки як вивчення специфіки технічного *знання*.

Поняття техніки та технології.

В науці найбільш поширеними є три значення поняття „техніка”:

- 1) вузьке значення: техніка – це будь-які допоміжні засоби діяльності (знаряддя та засоби праці);

- 2) загальноприйняте значення: техніка – це сукупність пристроїв, що матеріалізують знання та сприяють збільшенню ефективності людської діяльності;
- 3) широке значення: техніка – сукупність процедур, що лежать в основі певної діяльності (наприклад, техніка читання, техніка рукопашного бою тощо), а також система навичок та рівень майстерності в реалізації тої чи інакшої діяльності.

Німецькі дослідники Ханс Ленк та Гюнтер Рополь виділяють 9 характерних елементів техніки:

- 1) прикладне природознавство;
- 2) продукування надлишків продукції, ефективність;
- 3) розкриття глибин упорядкування природи;
- 4) самозабезпечення людського існування;
- 5) втілення ідей та задумів людини;
- 6) воля до влади над природою;
- 7) комплекс інструментів та засобів;
- 8) вивільнення людини з-під влади природи;
- 9) предметне втілення схем людської діяльності.

Виділені ними елементи можуть бути розглянуті як, з одного боку, *мотиви* людини, відповідно до яких вона починає використовувати штучні засоби діяльності, та, з іншого боку, як *функції*, які покладаються на техніку.

Поняття „технологія” споріднене з поняттям „техніка”. Під „технологією” розуміють сукупність методів та інструментів для досягнення бажаного результату. Сучасне розуміння поняття „технологія” передбачає врахування кількох аспектів:

- в широкому сенсі, технологія – це обсяг знань, які можна використати для виробництва товарів та послуг з доступних економічних ресурсів;
- у вузькому сенсі, технологія – це спосіб перетворення речовини, енергії, інформації в процесі виготовлення чого;
- у методологічному сенсі, технологія – це опис виробничих процесів та вимог до них;
- у наукознавчому сенсі, технологія – це наукова дисципліна, яка розробляє та вдосконалює способи та інструменти виробництва.

Оцінка впливу техніки на суспільний розвиток.

Існує проблема оцінки феномену техніки в розвитку сучасної цивілізації. Згідно з К.Ясперсом, у ХХ ст. сформувалися три позиції щодо оцінки техніки:

- 1) позитивна (так званий „технократизм”, започаткований Торстейном Вебленом). Вихідна теза: техніка сама здатна нейтралізувати або подолати ті негативні наслідки, які несе людству її розвиток і поширення. Тобто, техніка поступово гармонізує життя;
- 2) негативна (так звана „технофобія”). Головна теза: розвиток техніки не гармонізує життя, а людина поступово сама стає елементом технічних пристроїв;
- 3) нейтральна, яка наполягає на тому, що техніка є тільки засобом, який набуває позитивних чи негативних характеристик в залежності від того, що з ним робить людина.

Однак, практично всі – і прибічники технократизму, і його критики, – відзначають, що як поступовий, так і революційний розвиток техніки суттєво впливають на розвиток суспільства взагалі. Мова про те, що еволюція суспільства й культури, з одного боку, та еволюція техніки й технології, з іншого боку, є спорідненими процесами.

Прийнято виділяти такі етапи розвитку техніки та технології:

<i>Історичний період</i>	<i>Техніка</i>	<i>Технологія</i>
1а) кам'яний вік	1) Пратехніка 1а) Техніка як знаряддя вбивства та обробітку (сокира, шило, голка)	1а) Передтехнологія (людина робить те, що вдається тільки їй)
1б) неолітична революція	1б) Техніка як знаряддя пристосування до законів природи (агро- та гідротехніка, простіші механізми – клин, колесо, блок)	1б) Технологія як сума та необхідна послідовність операцій
2) промислова революція Нового часу (18 – кінець 19 ст.)	Техніка як машинне виробництво (парова машина, ткацькі станки, гірничорудна промисловість тощо)	1в) Технології людини як перші спроби вдосконалення властивостей первісних інструментів (палиця-копачка) 1г) Технології як процес (освоєння „стихій” – вогню, води, землі) – продовжується досі
3) кінець 19 ст.	Початок електро- та транспортної техніки (освоєння електроструму та способів його генерування, створення двигуна внутрішнього згорання)	2) Технологія як складний комплекс знань, отриманих завдяки вартісним дослідженням – продовжується досі
4) початок 20 ст.	Початок радіотехніки та радіоелектроніки, конвеєрного виробництва	
5) середина 20 ст.	Автоматизація техніки (створення ЕОМ, освоєння космосу)	
6) кінець 20 – початок 21 ст.	Початки біо- та нанотехнологій	3) Технологія як передача інформації від людини до людини, від покоління до покоління

З такою періодизацією можна співставити історію розвитку суспільства та культури. Наприклад, американський футуролог Герман Кан виділяє в історії людства такі технологічні революції, які прямо визначають історію суспільства:

а) велика сільськогосподарська революція (10 тис. років тому), яка забезпечила людство стабільними засобами існування;

б) великий перехід від традиційного до технотронного (постіндустріального, інформаційного) суспільства, який розпочався у 17 ст. та має три стадії:

- індустріальна революція (близько 250 років тому)

- технологічна революція (почалась у II половині XX ст. й триватиме близько 200 років)

- постіндустріальна революція, яка полягатиме у поверненні до прямих зв'язків із природою на основі надзвичайно гнучкої та розвинутої технології. Причому, основними рисами технотронного (постіндустріального, інформаційного) суспільства як наслідку такої революції мали б стати:

1) перехід від технологій виготовлення предметів, перетворення та використання матеріальних, природних ресурсів до технологій виробництва, поширення та використання інформації;

2) перехід від матеріального виробництва до виробництва послуг;

3) перетворення системи політичного життя;

4) зміна стандартів повсякденного життя людини.

Література до теми:

1. Бучило Н.Ф. Философия. Учебное пособие / Н.Ф.Бучило, А.Н.Чумаков. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 447 с.
2. Некрасов С.И. Философия науки и техники: тематический словарь справочник. Учебное пособие / Некрасов С.И., Некрасова Н.А. – Орёл: ОГУ, 2010. – 289 с.
3. Орешников И.М. Философия науки и техники: Учеб. пособие. – Уфа: Изд-во УГНТУ, 1999. – 127 с.
4. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-IV рівнів акредитації / Петрушенко В. Л. – К.: „Каравела”; Львів : „Новий світ-2000”, 2001. – 448 с.
5. Философия: учебник / под ред. А.Ф.Зотова, В.В.Миронова, А.В.Разина. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2009. – 688 с.
6. Философия: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В.С.Стёпин [и др.]; под общ. ред. Я.С.Яскевич. – Минск: РИВШ, 2006. – 624 с.

Лекція 11: Філософські підходи до феноменів суспільства та історичного розвитку.

1. Поняття суспільства. Суспільство як система. Складові суспільства.
2. Проблема співвідношення індивіда та суспільства.
3. Історія як предмет філософського осмислення.

Поняття суспільства. Суспільство як система. Складові суспільства.

Суспільство у його різноманітних проявах та аспектах вивчають різні науки, які об'єднуються під рубрикою „суспільні науки”: соціологія, юриспруденція, історія, соціальна психологія, політологія тощо. Філософія теж здійснює свій власний розгляд суспільства, намагаючись вивчати його як цілісну систему. Тому прийнято вважати, що предметом соціальної філософії є найзагальніші закони функціонування та розвитку суспільства.

Перш, ніж назвати найголовніші проблеми, якими займається соціальна філософія, з'ясуємо, що означає поняття „суспільство”. В.Петрушенко називає три суттєві моменти поняття суспільства:

1. Суспільство є *формою* організації життєдіяльності людей (що відрізняється, наприклад, від природного буття людини).
2. Суспільство є *типом* соціальної інфраструктури (наприклад, ліберальне суспільство, інформаційне суспільство, суспільство споживання).
3. Суспільство є історичним *процесом зміни* різних соціальних утворень (наприклад, архаїчне суспільство, феодальне, епоха козаччини в Україні, вікторіанська епоха в Англії).

Беручи це до уваги, В.Петрушенко визначає суспільство як *форму спільної життєдіяльності людей, яка організована на засадах соціальних норм, структур та стандартів, а також у відповідності з вищими духовними орієнтаціями людини.*

Суспільство на сучасному етапі розвитку соціальної філософії прийнято розглядати як систему та виділяти такі найважливіші його складові:

1. Сфера матеріально-виробничої діяльності.
2. Сфера економічної діяльності.
3. Сфера побуту та сімейних стосунків.
4. Сфера соціальних відносин, органів та інституцій.
5. Сфера духовного життя.

Системність суспільства передбачає, що жоден із вказаних елементів не може бути проігнорованим або вилученим без порушення ефективного функціонування суспільства. Це особливо добре видно на прикладі тих суспільних утворень, які в силу певних історичних обставин приділяють одним елементам більшу увагу, ніж іншим. Зазвичай це виправдовується нагальністю вирішення тих чи інших проблем, тоді як вирішення інших „може почекати”, або вони вирішуються автоматично із вирішенням першочергових. Наприклад, вважається, що налагодження ефективного функціонування економічної сфери забезпечить зростання виробництва, стабілізує владні відносини, підвищить рівень духовного життя. Але на практиці виявляється, що акцентування на одних елементах та зменшення уваги до інших призводить до неефективного функціонування всієї системи (наприклад, внаслідок неуважності до духовної сфери загальний духовний рівень суспільства знижується, що може супроводжуватися деструктивними соціальними

явищами (расовою та національною нетерпимістю, зростанням наркотичної та іншої залежності працездатного населення тощо), а це, у свою чергу, може привести до зменшення інвестиційної привабливості виробничої сфери і, як наслідок, до зниження економічних показників). Саме тому слід розглядати суспільство як систему, в якій усі елементи взаємопов'язані; впливаючи на один елемент, чинник впливу викликає зміну всієї системи.

Проблема співвідношення індивіда та суспільства.

Однією з найбільш важливих проблем соціальної філософії є проблема співвідношення індивіда та суспільства. Питання, на яке намагається дати відповідь соціальна філософія, звучить так: Що є первинним – суспільство чи індивіди? Проаналізуємо три можливі позиції.

1. Індивіди є первинними, а суспільство є лише сумою індивідів та їхніх взаємодій. Така позиція з'являється в епоху Нового часу на ґрунті такого явища, як атомізація суспільства – зменшення залежності індивідів від великих (церква), середніх (професійні об'єднання – цехи) та малих (родина, сім'я) суспільних об'єднань. Прихильниками такої позиції були Т.Гоббс, Дж.Локк, І.Кант тощо. Прихильники такої позиції вважали, що вивчення міжіндивідної взаємодії може дати розуміння, як функціонує суспільство.
2. Суспільство є первинним, індивіди лише приходять у суспільство, живуть в ньому, полишають його, але воно продовжує функціонувати далі. Ця концепція теж з'явилася в епоху Нового часу, а її найбільш виразними представниками є Г.Гегель та К.Маркс. Також її репрезентує французький соціолог Е.Дюркгейм. Відповідно до цієї позиції, суспільство не зводиться до міжіндивідних взаємодій, а виступає системою над- та позаіндивідних форм, зв'язків та відношень, потрапляючи до яких, людина набуває статусу істоти суспільної.
3. Третя позиція вважає помилкою уподібнювати відношення між індивідами та суспільством відношенню між частиною та цілим, а також ставити питання про субстанційність (самодостатність) та, отже, первинність одного чи другого. Найбільш виразно така позиція виявляється у німецького соціолога Н.Еліаса, який запропонував вести мову не про окремо суспільство та індивідів, а про „суспільство індивідів”. Він переконаний, що індивідуальність та суспільна включеність людини зовсім не протилежні одна одній, але навпаки: „унікальна філігранність та диференційованість психічних функцій людини, яку ми виражаємо у слові „індивідуальність”, взагалі можливі лише тоді лише завдяки тому, що людина виростає в об'єднанні людей, в суспільстві”. Така позиція поєднує переваги як індивідуалістичного бачення суспільства (оскільки людина перестає бути напівавтономним інструментом безособових сил соціальної інтеграції, виступаючи активним діячем) та колективістської інтерпретації (оскільки з народженням людина влітається в систему соціальних зв'язків, які існували до неї та існуватимуть після неї).

Ще одна важлива проблема соціальної філософії – це питання суспільного розвитку: чи розвивається суспільство взагалі, чи воно прогресує (регресує), який характер, етапи, форми розвитку тощо. Це питання найкраще розглядати в історичній перспективі, адже прогресивні чи регресивні зміни помітні лише з ретроспективного погляду. Оскільки у філософії саме так і відбувалося, з часом виникла потреба виділити

окрему галузь філософських досліджень, що займалася б аналізом історичного процесу, історичних змін тощо.

Історія як предмет філософського осмислення.

Галузь філософського знання, що займається аналізом історії одержала назву „філософія історії”. Вперше це поняття вжив філософ-просвітник Вольтер, а закріпилося воно остаточно після публікації німецьким філософом Й.Гердером наприкінці XVIII ст. праці „Ідеї до філософії історії людства”. Інколи цю філософську дисципліну також називають історіософія.

Серед найважливіших історіософських проблем доцільно виділити наступні.

В.Петрушенко формулює першу проблему філософії історії так: чи має історія власну якісну специфіку? При відповіді на це питання зазвичай пропонуються три відповіді:

- історія є частиною загального природно-космічного процесу (не має власної специфіки);
- історія якісно відрізняється від природно-космічних процесів (має власну специфіку);
- історія постає сферою виявлення людських якостей та можливостей (можна вести мову лише про людську суспільну історію).

Відповідь на це питання можна поєднати з вирішенням іншої важливої проблеми філософії історії: чи існує деяка ідеальна основа, субстанція історії, що впорядковує історичний процес згідно із законами власного розвитку; чи можна говорити про єдність світової історії. Згідно з радянським дослідником Б.Губманом, існує два традиційних вирішення цієї проблеми:

- історичний субстанціалізм, який репрезентований релігійними та світськими теоріями, що постулюють духовне начало, субстанцію історії, яка розгортається у часі та спричинює всю палітру її епох (наприклад, Г.Гегель у своїй історіософії побачив всесвітню історію як процес розгортання Абсолютної ідеї);
- історичний номіналізм, що виражає радикально іншу позицію: всі соціокультурні явища неповторні, не можуть бути зведені до деякої субстанції, що породжує їх із власних глибин (сюди належать концепції неокантіанців В.Віндельбанда і Г.Ріккєрта, теорія „локальних цивілізацій” О.Шпенглера тощо).

Проблематика філософії історії не може обійтися без проблеми спрямованості історії. Відповідь на питання про те, чи має історія свою спрямованість, куди вона рухається, може мати кілька варіантів. Найчастіше говорять про те, що: а) історія полягає в поступальному вдосконаленні людського суспільства (це теорія прогресу, що безпосередньо пов'язана з історичним субстанціалізмом); б) історія полягає в повторенні одних і тих же стадій народження, зростання, розквіту і загибелі окремих неповторних і незводжуваних одна до іншої культур (це теорія циклічності або історичного коловороту і пов'язується традиційно з історичним номіналізмом).

В.Петрушенко виділяє більше варіантів відповіді на питання про спрямованість історії:

1. Замкнений коловорот, тобто, постійне повернення історії на вже пройдені шляхи (найчастіше такий варіант пов'язують з античною філософією історії).
2. Лінійний варіант: історія прямує в нескінченність без особливих змін (частково Новий час та некласична філософія).

3. Завершений цілеспрямований процес: історія має мету, до якої спрямована і при досягненні якої завершиться (дуже характерний варіант для християнської філософії історії та історіософії Г.Гегеля).
4. Історія як процес, що прогресує (найчастіше цей варіант пов'язують з діями Просвітництва).
5. Циклічний процес: історія як чергування періодів спаду і зростання тощо (характерний приклад – це теорія О.Шпенглера).

Часто з відповіддю на питання про спрямованість історії також пов'язують відповідь на питання про сенс історії та можливість її завершення. Треба сказати, що обидва можливі варіанти відповіді на нього (історія має сенс і завершення, або не має) містять в собі як позитивні, так і негативні наслідки. Якщо ми визнаємо сенс історії, то це дещо спрощує життя, оскільки ми знаємо, в якому напрямку рухатися людству. Але що робити з тією частиною людства, яка не хоче рухатися у „правильному” напрямку? Якщо ж ми говоримо, що історія не має сенсу, то цим самим не ставимо під сумнів свободу людини. Але тоді може виникнути закономірна розгубленість, подібна до тієї, коли ми опиняємося на цілком незнайомому роздоріжжі.

Проблематика філософії історії також включає до свого змісту питання про співвідношення особи та історії, питання про можливість об'єктивного пізнання історичного процесу тощо. Всі вони одержували далеко не однозначні відповіді з боку дослідників. Це свідчить, в першу чергу, про складність та суперечливість історичного процесу, а також про те, що оцінити історію адекватно можливо лише ретроспективно, з позиції її завершеності. Але хто буде оцінювати історію по її завершенні, якщо людина є якщо не творцем історії, то тим, хто її фіксує – історіографом? Людина та історія є невід'ємними одна від іншої. Людина зникне разом з історією, так само як історія разом з людиною.

Література до теми:

1. Данильян О.Г. Основи філософії: Навч. посібник / О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
2. Данильян О.Г. Філософія: Учебник / О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. – М: Изд-во Эксмо, 2005. – 512 с.
3. Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Філософія. – СПб.: Изд-во ДНК, 2001. – 536 с.
4. Киричок О.Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381с.
5. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / Петрушенко В. Л. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: „Магнолія плюс”; видавець СПД ФО В.М.Піча, 2005. – 506 с.
6. Присухін С.І. Філософія: навч. посіб./ С.І.Присухін. – К.: КНЕУ, 2008. – 361, [7] с.
7. Присухін С.І. Філософія: Навч. посіб./ С.І.Присухін. – У 2 ч. – Ч.ІІ. Система філософії у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях. – К.: КНЕУ, 2006. – 168 с.
8. Сілаєва Т.О. Філософія: Курс лекцій / Т.О.Сілаєва. – Тернопіль: СМП „Астон”, 2000. – 160 с.
9. Філософія: учебник / под ред. А.Ф.Зотова, В.В.Миронова, А.В.Разина. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2009. – 688 с.

10. Философия: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В.С.Стёпин [и др.]; под общ. ред. Я.С.Яскевич. – Минск: РИВШ, 2006. – 624 с.